

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

«Українська мова (профільний рівень)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2018

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі друзі!

Вітаємо вас із Днем знань і початком нового навчального року!

У попередніх класах ви здобули базові знання, які необхідні кожній людині: вивчили основні правила орфографії й пунктуації, ознайомилися з будовою словосполучення й речення, вивчили частини мови, багато дізналися про словниковий склад мови, будову слова, способи творення слів тощо. Нині ваша головна мета — стати всебічно розвинутою особистістю, яка прагне до самовдосконалення, готова до свідомого життєвого вибору, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. Для цього ви маєте оволодіти такими вміннями: розуміти прочитане, висловлювати власну думку усно й письмово, критично та системно мислити, логічно обґрунтовувати власну позицію, конструктивно керувати емоціями, приймати рішення, розв'язувати проблеми, бути творчими, ініціативними, здатними співпрацювати з іншими людьми. Ці вміння люди вдосконалюють протягом усього життя, хоча їхні основи закладаються саме у школі.

Підручник допоможе вам в опануванні мистецтва говорити, надає вивчене з різних розділів мовознавчої науки, навчить аналізувати текст.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПІДРУЧНИКОМ?

- Щоб пригадати раніше вивчене й полегшити сприйняття нового матеріалу, зверніть увагу на *запитання-проблему* на початку параграфа та виконайте *вправу-дослідження*.
- Основні правила треба запам'ятовувати, а правила в рубриці **«Зауважте!»** допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми.
- Вправи дібрано таким чином, щоб ви мали змогу сформулювати власне розуміння мовних явищ (**«Ваш коментар»**).
- Наприкінці параграфа знайдете висновок — стисло викладену відповідь на проблемне запитання (**«Ваш конспект»**).

Майже всі вправи, залежно від характеру й мети завдання, об'єднано за рубриками. Їх не випадково взято в лапки, адже назви цих рубрик — висловлювання відомих людей. Радимо вам з'ясувати, кому належать ці слова.

- Для небайдужих до власного мовлення — рубрика **«Як парость виноградної лози, плекайте мову»**, матеріали якої навчать уникати помилок у слововживанні.
- Для розвитку комунікативних компетенцій у підручнику є рубрика **«Культура спілкування»**, уроки розвитку мовлення, вправи на складання діалогів.
- Контрольні запитання і завдання після кожного розділу зорієнтовані у тому, що ви повинні знати і вміти. Перевірити рівень своїх знань ви зможете, виконавши тестові завдання та написавши аудіодиктанти, розміщені під QR-кодами.
- У розділі **«Додаток»** ви знайдете тлумачний словничок, зразки мовних розборів. Вони стануть у пригоді під час виконання завдань.

Вивчення мови — цікава гра: вправи з ключами («Хто швидше?») дадуть змогу перевірити, чи правильно виконане завдання, мовні задачі сприятимуть розвитку логічного мислення, а завдання для роботи в парах і групах навчать конструктивної співпраці.

Бажаємо вам подолати всі труднощі на шляху до знань, по-справжньому зацікавитися вивченням української мови, що стане запорукою ваших успіхів у житті.

Нації вмирають не від інфаркту.
Спочатку їм відбирає мову.

Ліна Костенко

ВСТУП.
УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ
ЯВИЩЕ

§ 1 **МОВА — СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ**

**Чому мову називають суспільним явищем?
Які функції виконує мова в суспільстві?**

1 Прочитайте текст. Поставте запитання до прочитаного.

Мова — явище суспільне. У суспільстві мова виконує ряд важливих функцій, без яких воно не може існувати й розвиватися. І наука, і техніка, і релігія, й культура неможливі без мови, бо мова забезпечує всі без винятку процеси життя й діяльності людини.

Мова виникла разом із виникненням людського суспільства, вона функціонує і розвивається тільки в суспільстві. Поза суспільством немає мови, оскільки обов'язковою умовою існування й розвитку будь-якого колективу є постійний обмін думками.

Мова — загальнонародне явище. Народ — творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається за своїми законами. Тарас Шевченко є основоположником української літературної мови. Однак це не означає, що він створив нову мову. Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити її приховані можливості, показати, як ефективно можна використати те, що в мові вже існує. Дитина навчається говорити тією мовою, якою користуються люди, що її оточують (батьки, близькі, знайомі). Від них дитина переймає навички і вміння вимовляти звуки і звукосполучення, засвоює слова з певними значеннями, граматичні форми й синтаксичні конструкції.

Мова — продукт певного колективу. Про суспільний характер мови переконливо свідчать і інші факти. Якщо дитина не буде виховуватися серед людей (науці відомо понад 30 випадків, коли діти потрапляли до гурту звірів), вона не навчиться говорити. Якщо помістити немовля будь-якої національності в чужомовне оточення, воно оволодіє його мовою (За П. Дудиком).

*Найголовніша формула успіху —
вміння спілкуватися з людьми.*

Теодор Рузвельт

2 Користуючись схемою, розкажіть одне одному про функції мови в суспільстві.

ВАШ КОМЕНТАР

«Допитливість створює вчених і поетів»

Ознайомтесь із навчальним посібником М. І. Пентиліюк, І. І. Марунича, І. В. Гайдаєнко **«Ділове спілкування та культура мовлення»**. Тут подано теоретичні відомості про мову, мовлення, літературну мову та її норми, їхню роль у формуванні мовленнєвої культури громадян України. У посібнику подано систему вправ і завдань, спрямованих на розвиток комунікативних компетенцій.

3

Прочитайте і прокоментуйте висловлювання діячів української культури про мову.

1. Слова — це кольорові камінці. Мало їх назбирати — треба ще з них навчитися узори викладати (*І. Вільде*). 2. Смерть мови — це смерть нації (*І. Огієнко*). 3. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть. Мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу (*О. Гончар*). 4. І вже, коли ти похитнувся у слові, вважай, що похитнувся у собі (*Б. Олійник*). 5. Наша мова як чарівна пісня, що вміщає в собі і

палку́ любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народні, і ніжні запахи рідної землі. А пісня — це найдобріша, найвиразніша мова (П. Тичина). 6. Багатство рідної мови, її скарби — це наріжні камені тієї будови, ім'я якої — духовна культура людини (В. Сухомлинський).

4

I «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте тексти, визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із них. Свою думку обґрунтуйте. Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Мова — головне знаряд..я соціалізації, тобто перетворен..я біологічної істоти в соціальну, у члена певного суспільства. Мова бере участь у творен..і людини (З довідника).

2. Користуватися суміш..ю з двох мов — це одне з найтривожніших явищ. Говорити такою скалічен..ою мовою — все одно, що грати на розладнан..ій скрипці. Скалічен..а мова зводить мислен..я до примітиву, бо мова — це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця — у кіптяві, заснован..і павутин..ям (В. Сухомлинський).

3. Є слова, що білі-білі,
Як конвалії квітки,
Лягідні, як усміх ранку,
Ніжносяйні, як зірки.
Є слова, як жар, пекучі
І отруйні, наче чад...
В чарівне якесь намисто
Ти нанизуєш їх в ряд.

Олександр Олесь

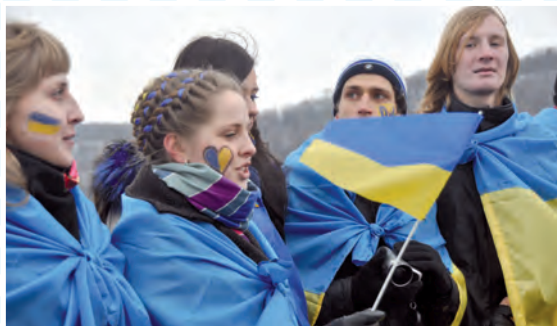

II «Я хочу сказати своє слово». Суржик (у питомому значенні — суміш різних зерен із житом) — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови. Деякі персонажі в сучасних фільмах, виставах, серіалах послуговуються суржилом — спотвореним варіантом української та російської мов. Це здебільшого викликає сміх. Наскільки, на вашу думку, доброзичливий цей сміх? Чи доцільне загалом використання суржику в мистецтві?

5

I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них — мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо певною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо прочитати книгу Івана Вихованця

«Розмовляймо українською». У цій книжці йдеться про культуру української мови, типові вади усного і писемного мовлення. У ста десятих мовознавчих етюдах подано поради стосовно вибору слів, морфологічних форм, синтаксичних конструкцій, словесного наголосу, стилістичних варіантів для найкращого висловлення думки.

заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині і неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивіщує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. Завжди і скрізь наш учитель — мова.

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово — найзіркіше око, наймогутніша сила. Через слово людина пізнає те, що недоступне було (або й залишиться таким!) безпосередньому сприйманню. У слові постають

перед нашим зором сторінки давньої історії і здобутки майбутнього. Промовляють до нас високі снігові вершини гір, водоспади Америки й Африки, льодові пустелі Арктики, глибинь космосу.

За допомогою слова ми проникаємо в думи і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Також можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогодення і з сьогодення у прийдешнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід. Це схованка мудрості й невмирущості народу (*І. Вихованець*).

II **«Я хочу сказати своє слово».** Як ви розумієте вислів проблеми екології української мови?

III **«Вчити самого себе – благородна справа».** Чи вмієте ви переконувати? Наведіть приклади з життя, коли вам довелося когось переконати в чомусь. Спробуйте переконати однолітків послуговуватися в повсякденному спілкуванні літературною мовою.

6

Підготуйте презентацію-повідомлення «Мова і держава. Українське законодавство про мову» за поданим планом.

1. Які функції виконує державна мова?
2. Закон «Про мови в Українській РСР» — перший законодавчий акт, що проголосив українську мову державною.
3. Конституційний захист державного статусу української мови.
4. Яким повинен бути новий закон про мови в Україні?
5. Мовна складова Закону України «Про освіту».

ВАШ КОНСПЕКТ

Мова — найважливіший засіб спілкування між людьми. Сучасна українська мова є однією з важливих форм організації свідомості народу. Мова виконує у суспільстві такі функції: *комунікативну* (є засобом спілкування), *ідентифікаційну* (відображає національно-естетичні, соціальні, культурні, духовні, вікові особливості окремої людини як представника народу), *емоційну* (виражає внутрішній світ людини), *мислетвірну* (формує думку, людина мислить мовними формами), *номінативну* (усе пізнане людиною одержує свою назву й тільки так існує у свідомості), *пізнавальну* (за допомогою мови пізнаємо світ); *об'єднувальну* (мова об'єднує народ).

Мова як інструмент здобуття знань, як засіб життєдіяльності людини має велике значення для всіх, оскільки мова не тільки обслуговує сферу духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, з його галузями і процесами, із соціальними відносинами.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ПЕРША ОЗНАКА ВВІЧЛИВОСТІ

7

- 1 Прочитайте текст, доберіть заголовки, що відображає основну думку висловлювання.

ПРИВІТАННЯ

Щодня, зустрічаючись із знайомими вперше, ми повинні вітатися. І ніщо: ні веселий чи сумний настрій, ні добра чи погана погода — не може виправдати нехтування цією основною формою гречності. А оскільки форм привітання у світі багато, обмежимося загально-вживаними у нас, в Україні.

Здавна в Україні, зокрема в сільській місцевості, існує добра традиція: вітатися з людьми незалежно від близькості знайомства. Тому не треба забувати про неї і слід додержувати її, скажімо, з першого

дня спілкування з мешканцями вашого будинку. Вітаються здебільшого словами: «Здрастуйте», «Добрий день (ранок, вечір)». Сьогодні набула певного поширення форма «Доброго дня (ранку, вечора)», а до близьких знайомих ще й звертаються на ім'я та по батькові, приязно посміхаючись: «Вітаю Вас, Андрію Петровичу», «Доброго здоров'я, Анно!». Своїм привітанням під час зустрічі люди бажають одне одному не лише доброго дня (ранку чи вечора), а й здоров'я, добра та всіх гараздів.

Своє привітання чоловік може супроводити легким поклоном, жінка — плавним нахилом голови, а молодь має трохи нижче вклонятися старшим.

Не буде прикрою помилкою і те, що ви, звичайно прямуючи щодня тією самою дорогою на роботу, у відповідь на привітання й слова, з котрими ті самі щоденні зустрічні звертаються до вас, відповісте їм коротко, усміхнетесь або просто кивнете головою — залежно від обставин.

Вітаючись, не слід вживати жаргонних і вульгарних слів: «Привіт, старий» чи «Вітаю, мала» — навіть звертаючись до найближчих знайомих; не можна махати рукою або капелюхом; надто галасливо виявляти свої почуття чи вітатися між іншим. Недарма кажуть: «Яке *помагайбі*, таке й *доброго здоров'я*». Спробуймо привітання «добридень» вимовити не поспіхом, не машинально, а повільно і приязно: «Добрий день!» — і погляньмо при цьому у вічі знайомому та щиро посміхнімося. Добрий настрій і йому, і нам забезпечений.

Різними є й формули прощання, що завершують зустріч. Мовний етикет надає перевагу таким фразам, як «До побачення», «До зустрічі», «Усього найкращого», «На все добре». Проте можна при прощанні з близькими чи добре знайомими людьми обмежитися і невербальною формою, тобто жестом — не заходячи в зайві розмови, усміхнутися і, піднісши праву руку на прощання, піти... (За О. Корніякою).

Підготуйте вибірковий переказ тексту про етикетні формули привітання й прощання.

Укладіть добірку корисних порад «Усе починається з привітання».

§2

ОЗНАКИ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Що таке самобутність? Чим українська мова відрізняється від інших мов?
Які мови є найближчими до української?

8

- I Прочитайте текст. Скажіть, на яких прикметних рисах української мови наголошував мовознавець Ізмаїл Срезневський.

Ще в 1834 році вчений-мовознавець І. Срезневський писав, що українська мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступається чеській достатком слів і виразів, польській — мальовничістю, сербській — приємністю. «Ця мова, — писав він, — може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису... мова поетична, музикальна, мальовнича». І. Срезневський щиро сподівався, що жива, народна українська мова стане літературною. Він вірив, що «мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна передати нащадкам славу цих великих людей України» (За А. Матвієнко).

- II Поясніть уживання розділових знаків при цитатах.

Мови об'єднують мови в кілька мовних сімей. **Мовна сім'я** — це сукупність мов, основою яких є одна прामова. Їх у світі існує майже 200. Кожна містить від однієї до кількох сотень мов. Мовну сім'ю поділяють на групи за ступенем спорідненості, у яких розрізняють інколи підгрупи. Найбільшими за кількістю носіїв є такі мовні сім'ї, як-от: індоєвропейська, китайсько-тибетська, афразійська, монгольська, японська, кавказька.

Мовами індоєвропейської сім'ї розмовляє понад 2 млрд осіб. У ній існують такі мовні групи: індійська, іранська, грецька, вірменська, італійська, слов'янська та деякі інші.

Українська мова належить до групи слов'янських мов. Усі слов'янські мови об'єднуються в такі підгрупи: **східнослов'янську** (українська, білоруська, російська мови); **західнослов'янську** (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва тепер полабська мови); **південнослов'янську** (болгарська, македонська, сербсько-хорватська і словенська).

Східнослов'янські мови характеризуються такими спільними рисами:

- Повноголосся — наявність сполучень *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* на місці праслов'янських сполучень *-ор-*, *-ол-*, *-ер-*, *-ел-*: *ворог*, *голос*, *голова*, *сторона*. Українські слова з неповноголоссям є запозиченнями: *храм*, *прапор* — зі старослов'янської мови, якою послуговувалася церква, *влада* — з чеської. Старослов'янська мова мала значно більший вплив на російську мову, ніж на українську. Це пояснює наявність у російській мові великої кількості слів з неповноголоссям: *враг*, *глас*, *глава*, *страна*.
- Наявність звука [ч] на місці праслов'янських сполучень [тй] [кт]: *свіча*, *ніч* від *svĕtia*, *nokti*;
- Перехід праслов'янського звукосполучення [дй] у [ж], [дж]: в українській мові — *ходжу*, *воджу*, *сажа*, у білоруській мові — *хаджу*, *ваджу*, *сажа*, у російській мові — *хожу*, *вожу*, *сажа* (від *ходj*, *vodj*, *sadj*);
- Початкове [о] на місці праслов'янського [йе]: в українській і російській мовах — *один*.
- Наявність сполучень [зв], [цв] на місці праслов'янських [кв] [гв]: *цвіт*, *звіздар*.
- Випадіння праслов'янських приголосних [т], [д] у групах [тл], [дл]: *горло*, *мило* (від праслов'янських *gordlo*, *mydlo*).

ВАШ КОМЕНТАР

9

«Єдиний шлях, що веде до знання — це діяльність». Проведіть мовне дослідження. Порівняйте початок балади «Причинна» Тараса Шевченка і переклад уривка білоруською та українською мовами. Випишіть по три іменники, прикметники та дієслова, що мають близьке звучання у східнослов'янських мовах.

Зразок. Вітер (укр.), вецер (білорус.), ветер (рос.) — іменник.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

Т. Шевченко

Раве ды стогне Днепр шырокі,
 Сярдзіты вецер вые, дзьме,
 Гне ў дол галіны верб высокіх,
 Угору хвалі ўзносіць, рве;
 І месяц бледны ў тую пору
 З-за хмар дзе-нідзе выглядаў,
 Бы човен хісткі ў сінім моры,
 То выныраў, то зноў знікаў.
 Ёшчэ трэці пеўні не спявалі,
 Не гаманіў ніхто, не пеў,
 Адно сычы ў гаі гукалі,
 Ды ясень раз-параз скрыпеў.

Переклад білоруською
 Янки Купали

Ревёт и стонет Днепр широкий,
 Волну вздымая, ветер взвыл:
 Могучей вербы ствол высокий
 К земле безжалостно склонил.
 Унылый месяц в эту пору
 Меж туч лишь изредка мелькал:
 Как будто чёлн в открытом море
 Средь волн из виду пропадал.
 И петухи в селе молчали,
 И гомонить никто не смел.
 Сычи друг друга окликали,
 Да ясень сучьями скрипел.

Переклад російською
 А. Морозова

10

I Спишіть текст, уставляючи, де треба, м'який знак.

За даними Єврокомісії, майже 2 міл. йони мешканців країн ЄС знають українську мову. Носіїв української налічується в ЄС не набагато менше, ніж тих, хто розмовляє російською. Поширення української мови пояснюється тим, що в багатьох країнах — нових членах Євросоюзу — проживає українська діаспора (насамперед у Польщі, Угорщині, Словаччині, Прибалтиці, Чехії).

Серед мов, які не отримали статусу офіційних у Євросоюзі, перше місце посідає турецька — нею в розширеному ЄС розмовляють майже 3 міл. йони осіб. Серед офіційних мов ЄС найуживанішою є німецька мова, якою розмовляють 88 міл. йонів мешканців Євросоюзу. Поширеними є також англійська, французька та італійська. Головною мовою міжнаціонального спілкування в ЄС залишається англійська мова (В. Федоренко).

II За матеріалами Інтернет-ресурсів підготуйте повідомлення про поширення української мови у світі — східній і західній діаспорі.

11

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про особливості української мови, добираючи власні приклади.

Фонетичні особливості	Морфологічні особливості
1. Тверда вимова приголосних перед голосними [и], [е]: <i>жити, риба, син; береза, серце, верба</i> . 2. Чергування [о], [е] у відкритих складах з [і] у закритих складах: <i>ніч — ночі, віл — вола, хід — ходу, рік — року</i> .	1. Інфінітиви на <i>-ти</i> : <i>косити, летіти, ходити, сидіти</i> . 2. Збереження давніх закінчень орудного відмінка <i>-ою, -єю</i> : <i>межею, душею, жінкою, людиною</i> .

Фонетичні особливості	Морфологічні особливості
<p>3. Уживання голосного [i], на місці давнього звука [ѣ] (ять): <i>лѣто</i> — <i>літо</i> (тут у російській та білоруській мові вживається [e]: <i>лето</i>).</p> <p>4. Тверда вимова губних (<i>б, п, в, м, ф</i>), шиплячих (<i>ж, ч, ш, щ</i>) та <i>р</i> (у кінці складу): <i>кров, ніч, дівчата, секретар, повірте</i></p>	<p>3. Закінчення <i>-ові, -еві</i> у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду: <i>воліві, господареві, свекрові, котові</i>.</p> <p>4. Складна форма майбутнього часу (інфінітив + відмінювана форма дієслова <i>їняти</i>): <i>казатиму, малюватимеш, запитуватимете</i></p>

12

- 1 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Визначте фонетичні й граматичні особливості української мови.

Зоддал..ки гора Княжа — як бурий в..дмідь пр..великий, що розлігся на березі ріки. Пл..вучи в човні по ріці, поволеньки набл..жаєшся до цього сонного горбатого в..дмедя, котрий передні волохаті лапи витягнув низькими кручами ген-ген уп..ред, поклавши на них довгу морду. І коли прид..витись із човна п..льніше, можна вгледіти опукле нашорош..не вухо, яке і вві сні не опуска..ться, пр..слухається до безмежжя простору, можна розрізнити й пр..плющ..не в..дмеже око, над яким куці вії здр..гаються так, як на вітрі здр..гаються д..рева.

Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку, коли, здається, гріх не проснутись і не поласувати доспілими ягодами та медом диких бджіл, вгамувавши спрагу блакитною річковою водою, в якій хлюпоч..ться довга шерсть на передніх лапах. Величний і грізний, він втрачає свої в..дмежі обриси, коли набл..жа..шся в човні до бер..га, й ти вже не бач..ш ні простягнутих уперед лап, на яких у сонному супокі л..жить в..дмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки — гористий берег, що круча за кручею сп..нається до гори, а на кручах живими зморшками бриж..ться ліс (Є. Гуцало).

- II «Уява охоплює весь світ». Чи вмієте ви помічати красу навколо себе? Йдучи зі школи додому, уважно придивіться до знайомих краєвидів. Поміркуйте, як можна їх образно описати 3-4 реченнями.

13

- I Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Мовлення окремої людини (ні) коли (не) дорівнює мові народу, а (тим) більше людства. Винятком є мова справжніх поетів. Звичайно, (як) що порівняти словник (високо) обдарованого поета з лексиконом мови його народу, то може здатися, що це лише краплина в сяючому, вічно рухливому морі. Але саме ця краплина містить молекули живої води, яка прискорює життєві процеси в організмі мови, примушує її пізнавати саму себе, знову і знову виявляти ще (не) пізнане й дивувати світ новою красою (*В. Русанівський*).

- II Складіть і запишіть продовження тексту — роздум про те, як ви розумієте висловлювання Дмитра Білоуса: «Коли мовиш, як належить, — слово чисте, як роса, і від тебе теж залежить мови рідної краса».

ВАШ КОНСПЕКТ

Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Найближчими до української мови за лексичним складом, фонетичними та граматичними особливостями є східнослов'янські мови — білоруська та російська. Самобутність — це природна своєрідність, неповторність, самостійність у своєму розвитку, незалежність від будь-яких впливів, оригінальність.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

14

- I Утворивши три групи, дайте в кожній групі відповіді на запитання.

1. Пригадайте, які види мовленнєвої діяльності вам відомі.
2. Поміркуйте й скажіть, які з видів мовленнєвої діяльності спрямовані на сприймання інформації, а які — на творення, тобто реалізацію набутих мовленнєвих навичок. Свою думку обґрунтуйте.
3. Розташуйте назви видів мовленнєвої діяльності у порядку збільшення частки, яку вони мають у вашій особистій мовленнєвій діяльності.
4. У кого, на вашу думку, буде виразніше, багатше і краще розвинене мовлення: у того, хто багато пише і говорить, чи в того, хто більше слухає і читає? Свою думку обґрунтуйте.

17

II Прослухайте відповіді представників кожної групи. Зробіть узагальнення щодо видів мовленнєвої діяльності людини, частки кожного виду в мовленнєвій діяльності. Якій групі вдалося дати найповніші переконливі відповіді?

Завдяки такому виду мовленнєвої діяльності, як **читання**, можна отримати знання, навчитися виконувати певну роботу, одержати естетичну насолоду.

Відповідно до комунікативних завдань (мети читання) реалізуються різні його види: **ознайомлювальне, вивчальне і вибіркове**. Щоб навчитися швидко орієнтуватися в тексті, знаходити і вивчати тільки необхідну інформацію, треба приділяти значну увагу розвитку навичок читання.

15 Розгляньте таблицю. Поміркуйте, який з видів читання ви оберете:

- готуючись до виступу;
- добираючи інформацію про певні історичні події;
- переглядаючи нові надходження до шкільної бібліотеки.

ВИДИ ЧИТАННЯ

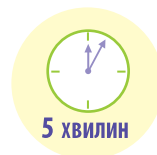
Види читання	Характер читання
Ознайомлювальне	Читання анотації, перегляд окремих фрагментів тексту, швидке перегортання сторінок
Вивчальне	Вдумливе читання тексту чи його частин, глибоке проникнення у зміст висловлювання, максимально повне осягнення нової інформації
Вибіркове	Перегортання сторінок, читання заголовків, окремих фрагментів тексту, повільне читання потрібних частин з метою усвідомлення потрібної інформації

МАЙСТЕР БАРВ

16

I Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений час. Якщо знадобилося більше п'яти хвилин, вам необхідно вдосконалювати техніку читання.

... Його називали першим українським європейцем, Серовим і Кустодієвим України. Але він був Мурашком. Олександром Мурашком, українським художником, який наважився на рівних змагатися з художниками Європи й Росії, і академістами, і передвижниками. Це був надзвичайного таланту маляр. Майстер барв. Майстер кольору. Неперевершений український портретист.

На десятій Міжнародній виставці в Мюнхені 1909 року Олександр Мурашко дебютував. Його полотно «Карусель» було відзначено Золотою медаллю.

«Мені хотілося, — говорив художник, — передати весь вихор руху каруселі, весь блиск її прикрас, сором'язливість і радість сільських дівчат, котрі вперше потрапили в місто, накупили собі обнов, причепурилися й уперше в житті сіли на дерев'яних коней каруселі». Усе це художникові блискуче вдалося. І рух каруселі, і внутрішній стан дівчат майстерно передано не лише композицією картини, а й кольором.

Згодом були персональні виставки в Берліні, Дюссельдорфі і Кельні, де експонувалося вже двадцять п'ять полотен митця. А звідки ж узявся багатогранний талант Олександра Мурашка, який поєднував високий професіоналізм портретиста, поєднання імпресіонізму, постімпресіонізму й модерну?

Вітчим майбутнього майстра — Олександр Іванович Мурашко — був майстром іконостасів, різьбярем по дереву. Після отримання замовлення на проведення оформлювальних робіт у Володимирському соборі він залишив Чернігів і переїхав разом з дружиною й пасинком до Києва. Тут мешкав рідний брат вітчима — художник Микола Мурашко, відомий маляр і педагог, засновник і керівник «Малювальної школи М. Мурашка», із якої вийшли художники Микола Пимоненко, Іван Іжакевич. Тут-таки здобув свою початкову художню освіту племінник Сашко, який мріяв стати великим художником попри бажання вітчима залучати хлопця до роботи в іконописній майстерні, де потрібні були робітники.

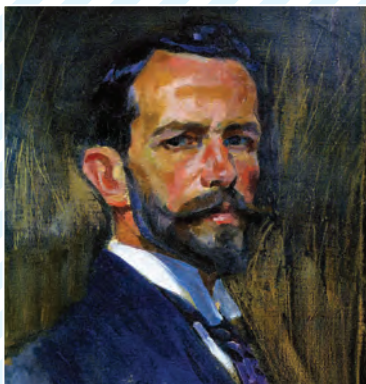
Сашкові кортіло вчитися. І не де-небудь, а в Петербурзькій академії мистецтв. Талант хлопця помітив Віктор Васнецов, який дозво-

лив Сашкові копіювати свої образи, що вже оживали на стінах Володимирського собору. Але вітчим не підтримував пасинка.

Конфлікти з вітчимом змусили п'ятнадцятирічного Сашка піти з дому і заробляти на життя самостійно. Ночував хлопець у соборі, на схилах Дніпра, на баржах.

Зусиллями Віктора Васнецова й Миколи Мурашка опір Олександра Івановича було зламано. Отримавши певну суму грошей, Сашко поїхав до Петербурга. Спочатку вступив до Вищого художнього училища при Петербурзькій академії мистецтв, а згодом став вільним слухачем Академії.

Юнак став студентом майстерні Іллі Рєпіна. Саме під впливом цього майстра живопису сформувався талант Мурашка-портретиста. Через п'ять років Олександр відвідує Європу, вивчає мистецтво двох найбільших художніх центрів початку ХХ століття — Парижа і Мюнхена.

*Олександр Мурашко.
Автопортрет*

*Олександр Мурашко.
Карусель*

Після визнання таланту Олександра Мурашка в Європі художник утілює у життя давні мрії — у 1913 році відкрив власну студію на вулиці Інститутській у Києві. Викладання в ній було організовано академічно серйозно і багато в чому нагадувало принципи школи дядька — Миколи Мурашка. Окрім малюнку й живопису, читалися лекції з історії та філософії мистецтва. Увесь свій талант, досвід і навички, здобуті в Петербурзі, Парижі та Мюнхені, Мурашко клав на подолання рутини й застою у веденні курсу живопису. Він прагнув зібрати навколо своєї студії найкращих художників і підняти її до рівня Академії мистецтв.

У 1917 році Олександр Мурашко став одним із найактивніших організаторів Української академії образотворчого мистецтва. До роботи в академії були залучені такі видатні українські художники, як Георгій Нарбут, Федір Кричевський, Михайло Бойчук. Сам Олександр Мурашко очолив одну з майстерень живопису.

Раптово й трагічно обірвалося життя митця. Його було вбито неподалік власного будинку в Києві на Лук'янівці. Залишилися картини, завдяки яким було визнано не лише окремого художника, а й Батьківщину митця. Завдяки Мурашку українське образотворче мистецтво вийшло зі стану вузьконаціонального, провінційного. Талант митця підняв його до західноєвропейського рівня, а його твори були долучені до контексту світового художнього процесу (З газети).

II Розгляньте автопортрет художника і репродукцію картини, яка принесла йому успіх і визнання. Підготуйте відповіді на запитання.

1. Які події, настрої хотів передати О. Мурашко на своєму полотні?
2. Чи вдалося йому донести свій задум до людей? З чого ви зробили такий висновок?
3. Які кольори переважають на картині? Яке враження вона справляє на вас?
4. У чому, на вашу думку, секрет успіху Мурашка-художника?
5. Хто з видатних художників сприяв розвитку обдаровання юнака? Звідки бере початок талант художника?
6. Де навчався О. Мурашко?
7. Які мрії художника втілилися в життя?
8. У чому полягає заслуга художника?

III Складіть і запишіть висловлювання (текст) зі словами *талант*, *талан*, *обдаровання*, *обдаровувати*.

«ЯК ПАРСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ТАЛАНТ • ТАЛАН, ОБДАРУВА́ННЯ • ОБДАРО́ВАННЯ

Доволі часто слова *талант* і *талан*, *обдарува́ння* й *обдаро́вання* вживають у невластивих їм значеннях. Щоб уникнути непорозумінь, запам'ятайте, що слово *талант* означає видатні природні здібності людини або саму людину з такими здібностями, хист. Слово *талант* є синонімом слова *обдаро́вання*. Отже, можемо сказати *мати талант*, *художній талант*, *талант педагога*, *музичне обдаровання*, *самобутній талант*, *всебічне обдаровання*, *талановита людина*.

Талан — доля, життєвий шлях кого-небудь. Не мати талану, не знайти талану, мати гіркий талант — значить не мати щастя, долі. Про таких людей кажуть: *бідолаха*, *сердешний*, *безталанний*. Коли людина не отримала, не досягла того, про що мріяла, кажуть *не поталанило*.

Обдарува́ння — наділяння дарами, подарунками; дарування чого-небудь. Це слово ми вживаємо в такому значенні, наприклад: *Доля щедро його обдарувала* або *Родичі обдарували молодих*.

Як заборони й утиски української мови позначилися на сучасному її становищі?

17

I Прочитайте поезію Оксани Пахльовської, визначте тему й основну думку висловлювання.

Страшний мисливець вийде знов на лови,
Усіх пташок згребе в єдину сіть.
Раби — це нація, яка не має мови,
Тому себе й не може захистити.

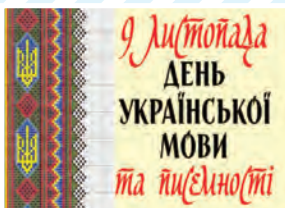
II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, як мова може врятувати народ від асиміляції, фізичного винищення.

ЗАУВАЖТЕ!

Українська мова походить від *праслов'янської* — спільної мови всіх слов'янських племен, що проіснувала до VII століття.

У розвитку української мови виділяють такі періоди:

- протоукраїнський (VII–XI ст.);
- староукраїнський (XI–XIV ст.);
- середньоукраїнський (кінець XIV — початок XIX ст.);
- новий (початок XIX ст. — до нашого часу).

Нам не відомо, якою була протоукраїнська мова, оскільки не залишилося письмових пам'яток того часу, хоч маємо незаперечні свідчення, що писемність тоді вже існувала.

У княжу добу паралельно функціонували дві мови, що суттєво між собою різнилися, — *жива розмовна* староукраїнська мова та створена на основі болгарського солунського діалекту *літературна мова*, яку ще називають **старослов'янською**, або **церковнослов'янською мовою**. Живою розмовною мовою, що була представлена кількома діалектами, послуговувалася переважна більшість населення Київської Русі, а літературну використовували освічені верстви тогочасного суспільства.

Прийняття християнства справило позитивний вплив на розвиток культури загалом: засновано школи, створено бібліотеки, здійснено переклад як церковної, так і світської літератури, започатковано й оригінальне красне письменство. При цьому літературна мова зазнала значного впливу живої розмовної мови. Особливо відчутний цей вплив у «Слові о полку Ігоревім».

Навала татаро-монгольських орд на певний час затримала культурний розвиток України-Русі, але не перервала його.

За часів Великого Литовського князівства починається новий етап розвитку української мови, яка стає **державною**. До нас дійшло понад 500 томів документів, написаних літературною мовою того часу, у якій наявні елементи розмовної мови.

За козацької доби (XVI — початок XVIII ст.) бурхливого розвитку набувають наука, література, шкільництво, книгодрукування. Це підносить на найвищий щабель літературну мову, продовжує свій розвиток і жива розмовна мова, якою творяться перлини українського фольклору.

У XVII–XVIII ст. Україна втрачає політичну незалежність, перетворюється на одну з російських провінцій. Унаслідок цього українська культура зазнає утисків як від уряду, так і від церкви. Російське самодержавство видає низку наказів про заборону українського друкованого слова, намагається науково обґрунтувати твердження про те, що української мови не існує.

У часи найбільшого культурного занепаду виходить «Енеїда» **Івана Котляревського**, написана **живою розмовною мовою**. З 1798 року, коли вийшли у світ перші три частини цієї поеми, розпочинається новий етап розвитку української мови, літератури і культури. Іван Котляревський увійшов в історію як зачинатель нової української літератури та сучасної літературної мови. Принцип народності, що полягає у зверненні до тем із життя простого народу, використання живої народної мови найглибше реалізував **Тарас Шевченко**, якого називаємо основоположником **нової української літератури та сучасної літературної мови**.

Зухвале переслідування української культури, тотальна русифікація України в XIX — на початку XX ст. завдають великої шкоди, проте не зупиняють національного відродження. Українська мовознавча наука набуває небувалого розвитку.

У часи визвольних змагань (у 1917–1920 рр.) українська мова на певний час стає державною, відбувається процес українізації. У 30-х роках XX ст. розпочинається новий наступ на українство. Влада фізично знищує не тільки діячів науки й культури, а й селянство — основного носія української мови. Для цього застосовується політика розкуркулення селянства, організований штучний голодомор, проводяться репресії щодо інтелігенції.

Наприкінці 80-х років XX ст. знову починається національне піднесення. 1989 року Верховна Рада Української РСР ухвалила «Закон про мови», у якому українську мову визнано державною. Цей статус закріплено й у статті 10 Конституції України, ухваленій Верховною Радою України 28 червня 1996 року.

18

- I Пригадайте з уроків історії, яких утисків зазнавала українська мова в минулому.
- II Прочитайте поезію Дмитра Білоуса, визначте її тему й основну думку.

На прю — на бій.
Плюндріваний — нищений.
Недоріка — нікчема, людина з дефектами мовлення.

«Мужицька правда є колюча, а панська — на всі боки гнуча» — вислів І. Котляревського.

До Дня української писемності та мови Радіо «Свобода» підготувало тест, який допоможе визначити, чи розпізнаєте ви мовний суржик (за шкалою від Олексія Савченка до професора Олександра Пономарева). Радимо перевірити свої знання української за посиланням:
<http://www.radiosvoboda.org/a/28104263.html>

ВІЧНО ЖИВА

А мова не корилася царю, —
 Ані царю, ані його сатрапам,
 З орлом двоголавим стаючи на прю,
 Що брав її у пазуристі лапи.

Несла устами відданих синів
 Мужицьку правду, ту, що є колюча,
 Сміялася з ненависних панів,
 Що їхня правда на всі боки гнуча.

Плюндріваній, не надавали прав,
 Немов на звіра, об'являли лови.
 Орел впивався в душу, тіло рвав —
 Він був безмозкий, хоч і двоголовий.

Заборонити дереву рости,
 Ширяти вольній птиці у блакиті,
 Живій ріці між берегів плисти,
 Ходити сонцю по своїй орбіті?

Заборонить дощеві поливать
 Гінке стебло, щоб не зросло колосся,
 Поетові — писать і малювать,
 Щоб приректи народ на безголосся.

О, як хотіла, прагла воля зла,
 Щоб ти була лиш суржик, мішанина:
 Щоб вічно недорікою була
 На втіху скалозуба-міщанина!

Хай давню жуйку міщанин жує, —
 Воскресли, піднеслися духом люди,
 Бо є на світі совість, правда є,
 І рідна мова є і вічно буде!

Прочитайте текст. Підготуйте стислий переказ за самостійно складеним планом.

ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Початок писемності — особливий етап в історії кожного народу. Зазвичай імена творців національних алфавітів залишаються невідомими, але про початки слов'янської писемності та її творців ми знаємо багато.

Писемність у слов'янських народів виникла в епоху боротьби Візантії та Риму за вплив на слов'янські землі. У церквах західного обряду богослужіння проводилося латиною. Східна (візантійська) церква підтримувала розвиток національних культур, мов і писемності в народів, що прийняли християнство.

У 863 році до столиці Візантії Константинополя прибули посланці із Великоморавського князівства (територія сучасних Чехії та Словаччини). Моравський князь Ростислав звернувся до візантійського імператора із проханням прислати місіонерів, які могли б проповідувати християнство мовою, зрозумілою для місцевого населення. Візантійський імператор Михайло III спорядив у слов'янські землі з просвітницькою місією вчених монахів Костянтина (чернець ім'я Кирило) і Мефодія. Брати народилися в грецькому місті Солуні (Салоніки), де здавна жили слов'яни. Костянтин, прозваний філософом, був одним із найосвіченіших людей свого часу, мав великий досвід місіонерської діяльності. Разом із братом він склав загальнослов'янський алфавіт і переклав слов'янською мовою основні церковні книги.

Мукачеве.
Пам'ятник святым
Кирилу та Мефодію

Кирилиця

Інформація
про кирилицю

В основу перекладу було покладено македонсько-болгарський діалект, яким вільно володіли «солунські брати».

Найдавніші слов'янські пам'ятки, які дійшли до нас, написані двома різновидами алфавіту — *глаголицею* та *кирилицею*. Абетки майже цілком збігаються за складом, але значно відрізняються формою букв. Букви кирилиці прості, зручні для письма, літери глаголиці — складні для написання, занадто декоративні. Назва цієї абетки походить від слова «глаголати» — говорити. В основі глаголических літер лежать найважливіші символи християнства — хрест, трикутник і круг. Саме цю азбуку і склав Кирило, а абетка, яка носить ім'я просвітителя, була розроблена його учнями. Кирилиця створена на основі грецького алфавіту, пристосованого до особливостей слов'янських мов.

У наш час кириличну абетку використовують слов'янські народи, які сповідують православ'я (українці, білоруси, росіяни, серби, болгари, македонці). Західні слов'яни, хорвати і словенці застосовують латинську графіку.

Щорічно 24 травня в день пам'яті «учителів слов'янських», святих Кирила і Мефодія, відзначається *День слов'янської писемності і культури*. Виникнення азбуки не тільки сприяло розвитку самобутніх слов'янських культур, а й було важливим чинником самовизначення слов'янських націй (*Із довідника*).

II Поміркуйте, чому братів Кирила і Мефодія віднесено до лику святих.

III З'ясуйте, у яких містах України і світу споруджено пам'ятники святим Кирилові й Мефодію. Що це засвідчує?

20

I Спишіть поезію Дмитра Луценка, уставляючи пропущені букви.

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО

Ти частка тих, що вже давно померли,
Їх кров ж..вуца, їх жага нетлін..а,
Бе..смертне і в..личне, як Говерла,
Багате і дзвінке, як Україна.

Закохан..им — ти лагідне, як мати,
А недругам — як постріл із гармати.
Б..ру тебе, як скарб, в пісен..ій вроді
З дж..рел, що не міліють у народі.

II З якою метою поет написав цей вірш? Що виражає заголовок — тему чи основну думку поезії? Обґрунтуйте своє твердження.

21

I Спишіть текст, передаючи цифри словами.

Здобутки рівноапостольних Кирила і Мефодія стали тим культурним підґрунтям, з якого поширилося християнство. Вшанування пам'яті засновників слов'янської писемності й літератури має давню традицію: у Чехії свято на честь Кирила й Мефодія почали відзначати в 1349 році, у Болгарії — в 1851. В Україні ім'я Кирила і Мефодія мала перша українська політична організація в Києві — Кирило-Мефодіївське братство, заснована 1845 року, а відзначають свято на державному рівні з 2004 року.

У 1980 році Папа Іван Павло II оголосив святих Кирила та Мефодія покровителями Європи. Святі Кирило та Мефодій показали і сучасникам, і прийдешнім поколінням, що лише невтомна просвітницька праця, освячена християнською любов'ю, дає щедрі плоди, які здатні служити людям тисячоліття (*С. Кривенко*).

II Сформулюйте особливості відмінювання кількісних числівників 100, 200–900, числівників 50–80. Яка особливість відмінювання порядкових числівників?

22

I Прочитайте текст мовчки. Розіграйте діалог за змістом тексту.

ПЕРШИЙ БУКВАР СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Іван Федоров заслуговує глибокої вдячності й пошани нащадків не тільки як першодрукар, видатний майстер книжкового мистецтва і художник-гравер. Він дбав про те, щоб книга йшла в народ і ширилася писемність серед простого люду.

Іван Федоров уклав і видав «Буквар», про призначення якого писав: «...ради скороаго младеньческаго наученія... сложих». Ця книжечка могла бути успішно використана для навчання грамоти й поза школою як дітьми, так і дорослими.

Учені припускають, що «Буквар» Івана Федорова — перша досі відома друкована книга в Україні (не виключено, що його видання 1574 року не було першим), перша друкована східнослов'янською книжкою світського призначення.

Цей посібник — не звичайний буквар. У ньому вміщено й важливі елементи для засвоєння особливостей граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції, або, як її тоді називали, словеноруської мови.

На першій сторінці «Букваря» подано тодішню азбуку. Очевидно, послідовність розташування літер у ній відбивала більш-менш усталену традицію, особливо щодо місця суто кирилических букв. Але

завдяки І. Федорову вона міцно закріпилась і через наступні буквари й граматики дійшла до нашого часу. З відповідними змінами, зумовленими вилученням із вжитку окремих літер чи введенням нових, такий порядок літер зберігається в абетках усіх писемностей, які користуються кирилицею.

Азбука наводиться й у зворотному порядку, а наступні дво- і трибуквові сполуки подано як вправи для читання складів.

Суто букварним матеріалом Іван Федоров не обмежився. Як подальший етап в опануванні письма тут подано три спеціально виділені невеликі розділи, складені так, щоб готувати дітей до вивчення систематичної граматики.

Перший розділ — «А сія азбука от книги осмочастныя, сирѣчь грамматикіи» — це зразки відмінювання в теперішньому часі (однина, двоїна, множина) різних дієслів, які починаються на кожну літеру алфавіту (для глибшого засвоєння азбуки й тут спочатку друкуються назви букв) від буки — *будя, будити, будит...* до ща — *щедря, щедриши, щедрит...*

Другу частину книжки Івана Федорова складають тексти для читання та заучування напам'ять — щоденні молитви. До батьків звернені уривки про виховання дітей із послань апостола Павла (це — доказ того, що «Буквар» був розрахований також і на дорослих).

Третій розділ — «По ортографіи...» — розповідає відмінкові форми іменників та похідних від них прикметників, що традиційно писалися під титлами, тобто скорочено (*аггл — ангел, мтерь — матерь*). Проте Іван Федоров прагнув не тільки навчити дітей читати слова під титлами, а й відмінювати іменники та прикметники.

Із видрукованих Іваном Федоровим 2 тис. примірників «Букваря» до нашого часу збереглися два (*За В. Німчуком*).

- II «Я хочу сказати своє слово». Чи пам'ятаєте ви, яким був ваш буквар? Якою, на вашу думку, повинна бути перша навчальна книжка дитини? Сформулюйте вашу думку п'ятьма реченнями, починаючи з найважливішої характеристики.

Львів. Пам'ятник
І. Федорову

«Буквар»
І. Федорова

ЗАУВАЖТЕ!

Українське мовознавство коріниться у перших лексикографічних посібниках, що збереглися ще від часів Київської Русі. Це були глоси — одно- й багатослівні тлумачення значень малозрозумілих і незрозумілих слів, здебільшого запозичених з грецької, старослов'янської, давньоєврейської мов. Так тлумачилися тексти в давньоруських книгах уже в XI–XIII ст. На основі цих тлумачень складалися перші словнички.

У XVI–XVII століттях в Україні з'явився ряд праць з граматики і лексикографії. У друкарні Івана Федорова були видані його «Буквар» (1574), праці «Граматыка словенська азыка» (1586), «Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго азыка...» (1591), «Грамматика словенська» та «Лексис...» (останні дві — Лаврентія Зизанія, 1596). У цих працях було покладено початок української граматичної термінології.

Найвищим досягненням українського мовознавства цього періоду є «Грамматіки словенски А правилное Свнтагма» Мелетія Смотрицького (1619). Учений увів в українську графіку букву ґ на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного; встановив правила вживання букв на позначення голосних і приголосних звуків, вживання великої літери, дав правила вживання знака переносу, розділових знаків, титл. Багато з його правил чинні до сьогодні. У «Граматиці...» виділено 8 частин мови: ім'я, містоіменіє, глагол, причастіє, нарчіє, предлог, союз, междометіє. Мелетій Смотрицький звернув увагу на дієприслівник (дієпричастіє), відкрив у слов'янській системі місцевий відмінок («казательний падеж»), здійснив поділ іменників на 5 відмін, які в основних рисах зберігаються й понині; зробив поділ дієслів на 2 дієвідміни, що визнається й тепер; докладно описав незмінні частини мови, церковнослов'янський синтаксис. Граматист суттєво збагатив слов'янську мовознавчу термінологію. У галузі теорії слов'янської мовної системи «Грамматика...» не мала собі рівних до другої половини XVIII століття.

Винятковою працею в історії староукраїнської філології є «Граматыка словенская, написана пре(з) Іоанна Ужевича слованина славної Академіи пари(з)скои в(ъ) теології студента в(ъ) Парижу». Такий заголовок має рукопис пам'ятки, датований 1643 роком, який зберігається в Національній бібліотеці в Парижі. Другий варіант твору озаглавлений «Граматыка словенская. Зложена и написана трудомъ и прилежаніє(м) Іоанна Ужевича словянина», датований 1645 роком, знаходиться в бібліотеці міста Арраса на півночі Франції. Обидва манускрипти написані латинською мовою. Вони опубліковані фотомеханічним способом із перекладом українською мовою паризького варіанта книги Івана Ужевича, здійсненим Є. М. Кудрицьким.

Своєрідність «Граматыки» Івана Ужевича полягає не тільки в тому, що вона створена міжнародною мовою Європи старої доби, але й у тім, що заголовок її обіцяє читачеві опис «словенської» — церковнослов'янської мови, однак насправді автор викладає в книзі головним чином систему української мови XVII століття.

Граматист знайомить західноєвропейських філологів і з деякими особливостями міжслов'янської церковнослов'янської мови, яку називає «священною» («святою»). Словенороська (церковнослов'янська) й українська мови в контексті «Граматыки» Івана Ужевича розглядаються як два різновиди однієї мови. Церковнослов'янські елементи автор здебільшого підкреслює, але часом їх не виділяє жодним чином.

У творі Івана Ужевича досить помітний порівняльний аспект: іноді вчений показує морфологічні особливості польської, чеської й хорватської мов. Лінгвіст

часто підкреслено виділяє подібність слов'янської граматичної системи до латинської або її відмінності від неї. Принагідно Іван Ужевич для зіставлення залучає факти грецької й гебрайської (давньоєврейської) мов. Усе це свідчить про те, що свою книгу вчений пропонував увазі освічених філологів. Лінгвіст прагнув на основі української мови створити вступ до вивчення граматичних систем інших слов'янських мов. Іван Ужевич відбив у «Граматыці» тенденцію європейського мовознавства до створення універсальних граматичних схем. Мабуть, свою граматику автор навмисно іменує неконкретно «словенською», тоді як термін «словенський (славенській) язык» в XVII столітті, безумовно, означав «церковнослов'янська мова».

ВАШ КОМЕНТАР

23

Підготуйте презентацію-повідомлення на одну з тем.

- Олександр Потебня — філософ мови.
- Лінгвістична спадщина Леоніда Булаховського.
- Розвиток українського мовознавства у XX столітті.

24

I Прочитайте роздуми мовознавця. Поміркуйте, чому потрібно дотримуватися культури мовлення.

Мови, як і все у природі, мають свої характерні риси, свій образ. Має такий образ і українська мова. Який він, цей образ?

Українська мова сьогодні — це арена боротьби між уявою і штампом, між пошуком і зашореністю, між летом і повзанням. Це — сьогодні, а до сьогодні?

Зроджена в боротьбі та праці народу, українська мова зазнала чимало сторонніх впливів. Ці впливи були, з одного боку, корисні, а з іншого — шкідливі. І образ мови, її тональність — змінилися.

Та мова, якою ми спілкуємося одне з одним, зазнала багато змін. Якби до рук Котляревського або Шевченка потрапив примірник сучасної газети, дуже важко було б переконати наших класиків, що це писане їхньою мовою.

Дуже вже багато в сучасній мові мулу, непотрібного мавпування і плазування перед іншими мовами.

Ми знаємо, що в нашому світі має вартість усе самобутнє, оригінальне, перворodne. Коли геолог розглядає пробу гірської породи, він будь-що хоче очистити її від домішок і дістати «чисту породу». Збирач золота відмиває породу і дошукується щирого золота (*За С. Караванським*).

II

Зверніть увагу на виділене словосполучення. Поміркуйте, у яких ситуаціях потрібно вживати вислів *один одного*, у яких — *одна одну*, а в яких — *одне одного*. Звірте свої висновки з матеріалами, поданими в рубриці «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

ОДИН ОДНОГО • ОДНА ОДНУ • ОДНЕ ОДНОГО

Чи правильно побудоване речення: «Минуло багато років, і вони могли не впізнати один одного»? Стверджувальною буде відповідь, якщо мова йде про чоловіків. Якщо довго не бачилися жінки, то другу частину речення треба закінчити так: «... і вони могли не впізнати одна одну». А як же правильно сказати, коли мова йде про людей різних статей — чоловіка і жінку? У цьому випадку потрібно вжити слова в середньому роді й побудувати речення так: «Минуло багато років, і вони могли не впізнати одне одного».

ВАШ КОНСПЕКТ

Українська мова походить від праслов'янської — спільної мови всіх слов'янських племен, що проіснувала до VII століття.

Попри всі заборони й переслідування українська мова сформувалася як одна з найбагатших мов світу.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Періоди розвитку української мови		
Прото-український	VII–XI століття	Письмові пам'ятки відсутні
Старо-український	XI–XIV століття	Функціонують два варіанти мови — розмовний (послугуються прості люди) і книжний (уживають освічені верстви населення)
Середньо-український	кінець XIV — початок XIX століття	У Великому Литовському князівстві українська мова стає державною. У добу козаччини найвищого розвитку сягає книжна мова, розмовною мовою твориться фольклор. Втрата державності призвела до утисків української мови. Уперше народну українську мову, таку, якою розмовляв простий народ, починають уживати в інтермедіях (невеликих п'єсах комедійного характеру) з початку XVII ст. Нею наприкінці XVIII — на початку XIX ст. пише свої славнозвісні твори — поему «Енеїда» й п'єсу «Наталка Полтавка» — Іван Котляревський
Новий	початок XIX століття — до нашого часу	Найвагоміший внесок для утвердження української мови як літературної зробив Тарас Шевченко

«УКРАЇНО! ТИ ДЛЯ МЕНЕ ДИВО!»

МОВА — НАДБАННЯ КУЛЬТУРИ

25

I Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Відомо, що мова кожного народу — явище давнє, її коріння сягає доісторичних часів. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне сформоване слово — це символ сформованої ідеї, витвореної у великих зусиллях людини проникнути у світ природи, у саму себе. І ось таке маленьке створене слово ставало новим щаблем у вищий духовний світ і засобом пізнання навколишнього. У великому творчому процесі народжується мова людини, а з нею найміцніше природне єднання — народ.

Національна мова — це здобуток культури, духовної діяльності кожного народу, а одночасно здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом — вони витвір світового колективного людського розуму.

Мова й пісня — дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони, бо, втративши кордон, державність, народ завжди має можливість їх відновити, а мови не відновить ніколи. Вона втратиться навіки-віків. Цінності її немає з чим порівняти. Її не можна замінити чужою мовою, бо це б означало, що народу потрібно прищепити чуже серце, вселити чужу душу. Силою примушувати народ зрікатися рідної мови, міняти її на іншу — найбільший злочин, проти якого рішуче виступає все людство (За Г. Нудьгою).

II Поясніть, як ви розумієте висловлювання: «Кожна мова доповнює іншу, а разом вони — витвір світового колективного людського розуму». Наведіть приклади взаємозбагачення мов.

III Підготуйте усний переказ тексту, доповніть його розповіддю про тернистий шлях становлення української мови.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

КОЛОРИТНО-СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ МОВЛЕННЯ

Мовлення — одна з найголовніших характеристик особистості, тому природним є те, що кожен мовець намагається висловлюватися стилістично правильно і точно, образно, етично й естетично. Однак у багатьох ситуаціях мовлення буває спонтанним, заздалегідь не продуманим, а тому й недосконалим.

Мовлення може бути **емоційно нейтральним**, тобто позбавленим емоцій, або **експресивним** — підкресленим виявом почуттів, переживань, позначеним ставленням мовця до адресата мовлення.

Експресивне мовлення залежно від мети й життєвої ситуації буває **урочистим, офіційним, фамільярним, інтимно-ласкавим, гумористичним** (жартівливим), **сатиричним** (в'їдлигим, ущипливим, дошкульним) або й **саркастичним**, тобто вкрай злобливим, глузливим, глумливим тощо.

26

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про колоритно-стильові різновиди мовлення, ілюструючи власними прикладами й прикладами з художньої літератури.

КОЛОРИТНО-СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ МОВЛЕННЯ

Різновид мовлення	Мовні особливості	Види висловлювань
Урочистий	Уживання слів і словосполучень із піднесеним емоційним змістом, окличних речень, щоб передати велич подій, осіб, викликати до них глибокі позитивні почуття	Публіцистичні чи художні тексти, повідомлення засобів масової інформації про важливі події в житті країни, героїчні чи видатні подвиги, вчинки осіб
Офіційний	Стримане, ділове мовлення, властиве переважно писемній формі офіційно-ділового стилю, для якого притаманне вживання офіційних звертань, мовних штампів і кліше, описових синтаксичних конструкцій	Різні види ділових паперів (листи, накази, протоколи), ділові розмови
Інтимно-ласкавий	Широке вживання емоційної лексики, особливо епітетів, слів із пестливо-здрібнілими суфіксами, вживання речень нескладної будови (зазвичай побутового змісту, які наповнені почуттєвістю, емоційністю)	Приватні розмови близьких людей, тексти художнього стилю
Фамільярний	Використання слів і словосполучень дещо зниженого чи навмисне підвищеного звучання; уживання речень різної будови, часто типових для мовця, що ніби звеличують співрозмовника, а насправді приносять його помітно вільним інтонуванням фрази, супровідним жестом, мімікою	Усне мовлення між нерівними за певною ознакою особами (наприклад, начальником і підлеглим), тому воно буває принизливим для одного зі співрозмовників; твори художньої літератури, що описують відповідні ситуації

Різновид мовлення	Мовні особливості	Види висловлювань
Жартівливий (гумористичний)	Доброзичливі контрастно-комічні порівняння чи зіставлення певних фактів, ознак; невідповідність висновку тому змістові, з якого висновок природно мав би випливати; перебільшення реальних властивостей, якостей людей, тварин, предметів; уживання слів у значенні, яке не відповідає конкретній ситуації	Розмовно-побутове, художнє мовлення, приватне листування
Сатиричний	Широко вживаються слова і словосполучення, якими виражається зневага до потворних вчинків. Для цього використовуються глузливі епітети, порівняння, гіперболи. Своєрідною є й будова речень, яка розрахована на відповідну інтонацію	Прилюдні виступи на політичні теми, тексти художніх творів, полемічні наукові дискусії і розмовно-побутові вислови гостро-іронічного спрямування

27

Прочитайте подані висловлювання. Визначте колоритно-стильовий різновид кожного з уривків, наводячи аргументи на підтвердження власної думки.

1. Безсмертя достоїн лиш той на землі,
Хто любить свою Батьківщину.
Хто їй віддає свої дні молоді
І зве її сонцем, зорею,
Хто з нею навик нерозривний в труді,
Хто в горі і в радості з нею.

В. Сосюра

2. «Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; однак не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед», — говорив Шершень (За Г. Сковородою).

3. Мамо, вечір догоря,
Вигляда тебе роса,
Тільки ти, немов зоря,
Даленієш в небеса,
Даленієш, як за віями сльоза.
Ти від лютої зими
Затуляла нас крильми,

Прихилилася
Теплим леготом.
Задивлялася білим лебедем,
Дивом-казкою
За віконечком,—
Сива ластівко,
Сиве сонечко.

Б. Олійник

4. — Я Сонце б заслпив,— розхвастався Ліхтар,—
Якби мене хтось підійняв до хмар.
За що йому та слава? Аж обидно:
Воно ж сія, коли надворі видно!

В. Симоненко

5. Бабуся до внуки гукає:
«Йди їсти! Обід вже чекає!»
Та мовчки сидить у кімнаті,
У компі, на автоматі.
«Ну йди, твій обід охолоне:
І борщ і смачні макарони!» —
Знов бабця до внуці гукає,
З кімнатних дверей зазирає.
Потроху близенько підходить
І мило до внучки говорить:
«Вставай, там для тебе накрила
Обід. Сто разів говорила!»
Дитина лиш з місця устала,
А бабця на те і чекала:
За комп умостилась старенька
І клацати стала швиденько.
«Йди їсти. Чого ти завмерла?
Тепер грати вже моя черга!..»

В. Скуратовська-Кравченко

6. У статті 24 Загальної декларації прав людини проголошується: «Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку» (З журналу).

- II «Уява охоплює весь світ». Подруга вашого брата любить жартувати, але не завжди вдало це робить. Недоречний дотеп став причиною непорозуміння між братом і подругою. Подумайте, як побудувати з кожним із них розмову, щоб їхні дружні стосунки відновилися.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ЯК ВИЩА ФОРМА ІСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Яке значення має літературна мова для формування нації і держави?

28

Прочитайте текст. Скажіть, як Іван Огієнко визначає значення літературної мови для формування держави.

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо прочитати книгу Івана Огієнка *«Історія української літературної мови»*. Це одна з етапних праць ученого, яка за радянських часів вважалася особливо крамольною. В історичному розрізі, доступно і переконливо автор показав усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків і обмежень, дослідив феномен незнищенності її як «душі нації», «найціннішого скарбу» народу. Водночас з'ясовується, яких негативних наслідків завдали процесові творення літературної мови репресії цензурних відомств царської Росії та політика партійно-більшовицького терору проти українського відродження в 20-30-х роках ХХ століття.

Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої народної так само, як юнак виростає з дитини. Початковою основою літературної мови звичайно стає один якийсь народний говір, історично сильніший від усіх інших; звичайно це говір того племені, що об'єднало круг себе політично чи культурно всі інші. Такий панівний говір з бігом часу стає культурніший і більш розвинений від усіх інших; менші говори добровільно туляться до цього панівного, через що говіркові відміни в мові з часом затираються все більше та більше. «Що город постановить, на тім і пригороди стануть», — це була й є наша панівна формула не тільки реального буденного життя, але й життя духовного; на цій же формулі зростали й усі літературні мови світу. Без цього процесу не поставали б нації, як спільнота близьких племен, бо ж у розуміння нації найперше входить добровільна спільність не тільки своїх реальних життєвих інтересів, але й спільність духовна, а в тім і мовна; без мовної спільності не може бути нації. Літературна мова й є «ця спільна все-національна мова», цебто мова об'єднаної

нації, оруддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їхніми говірковими мовами (І. Огієнко).

Літературна мова — відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує державну діяльність, культуру, пресу, художню літературу, науку, театр, державні установи, освіту, побут людей.

Літературна мова існує в усній та писемній формах і характеризується стилістичним розмаїттям.

У сучасному мовленні однаково поширені обидві форми української літературної мови — усна й писемна. Обом їм однаково властиві лексичні й граматичні норми.

Нормативність мови містить такі якості, як точність, ясність, чистота, доречність, правильність.

ВАШ КОМЕНТАР

29

1

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю «Норми української літературної мови», наведіть власні приклади орфоепічних, лексичних, стилістичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, орфографічних і пунктуаційних норм.

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Норма літературної мови — це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному й писемному мовленні	
Орфоепічні норми	Правильна вимова звуків, звукосполучень, правильне наголошування слів
Лексичні норми	Уживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні й реченні
Словотвірні норми	Правильне творення слів
Морфологічні норми	Правильне вживання форм слів
Синтаксичні норми	Правильна побудова словосполучень і речень
Орфографічні норми	Правильне написання слів
Пунктуаційні норми	Правильна розстановка розділових знаків
Стилістичні норми	Уживання мовних засобів відповідно до їхнього стилістичного забарвлення та стилю мовлення

II За матеріалами засобів масової інформації, публічних виступів, Інтернет-ресурсів наведіть приклади порушення норм української літературної мови.

30

Прочитайте речення. Визначте, які норми літературної мови порушено. Відредаговані речення запишіть.

1. Закінчивши промову, доповідач подякував глядачів за увагу.
2. Тут можна знайти відповідь налюбє запитання. 3. На галявині ми побачили безліч ягід-намистин черниці. 4. Ми вийшли до лісного озерця, в якому плескалися велетенські рибини. 5. Хліборобець радіє доброму врожаю. 6. У мене не має більших турбот, чим турбота за вас. 7. Усі здається люблять час коли на київських алеях спалахують свічки каштанів. 8. Доводжу до вашого відома, що 2 вересня учень Матвієнко Валентин прогуляв заняття без поважних причин. 9. Проходячи під вікном, чулася тиха розмова (*З учнівських творів*).

31

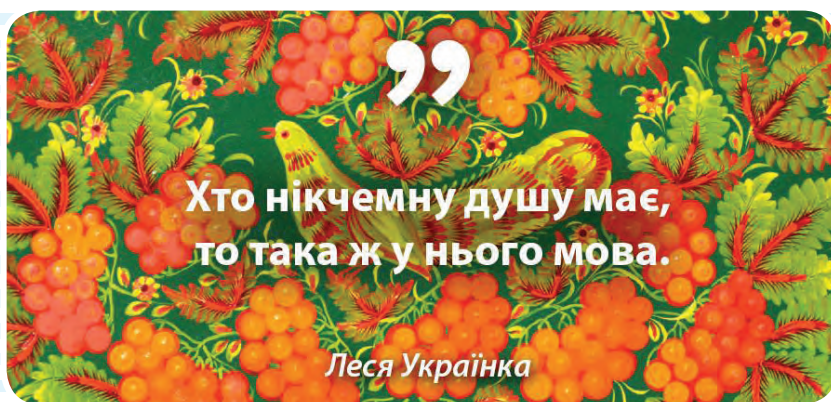
I «Я хочу сказати своє слово». Прочитайте текст. Скажіть, чи погоджуєтеся ви з міркуваннями сучасного мовознавця Надії Бабиц.

На жаль, у нас дехто вважає, що культурне мовлення потрібне лише представникам таких професій, як учителі, журналісти, дипломати і под. Ця хибна думка породжує скептичне ставлення майбутніх «технарів» до мови. І тоді в їхньому мовленні звичними стають грубі стилістичні помилки на зразок: у *місяці березні*, витрачання коштів за *цільовим* призначенням, *кількісне* збільшення, для *здійснення* перевірки, мозолі на долонях *рук*, відступити *назад*, моя *власна* думка, *моє* особисте враження, *моя* автобіографія, температура повітря — плюс 5 градусів *тепла* (виділені слова — це плеоназми, «зайві» слова, словесний баласт); *зрізатися* (загризтися) з начальством, *вилетіти в трубу* з планом, *вліпити строгача* (калька з російської мови); *зацапати* на гарячому, *фрезернути* деталь, *фуганути брак* (це жаргонізми); *міроприємства* (замість *заходи*), *приймати участь* (замість *брати участь*), *подоходний податок* (замість *податок з доходів*), *прибильна* галузь (замість *прибуткова*), фінансові *рошчоти* (замість *розрахунки*), *шчотчик* (замість *лічильник*), *гвозді* (замість *гвіздки, цвяхи*), *розчоска* (замість *гребінець*) і под. (це русизми). А в побутовому вжитку часто чуємо: *кровать* замість *ліжка*, *форточка* замість *кватирка*, *ковьор* замість *килим*, *полотенце* замість *рушник*, *тряпка* замість *ганчірка*, *убрано* замість *прибрано*, *часи* замість *годинник*, *приймник* замість *приймач* і т. ін. Така мовна неохайність негативно позначається на чистоті мови, яка є свідченням і культури мислення, і культури поведінки людини.

Чому іноді в дуже охайної в одязі й побуті людини з'являється неохайність мовлення? Може, з її дитинства оточення (та й суспільство загалом) не дбали, щоб Слово пустило в душі цієї дитини здоровий корінь, що живитиме її фізичний і духовний організм усе життя? Та яке ж суспільство не хоче багатого і пишного розвитку своїх громадян? Тому рідна мова повинна бути внутрішньою потребою кожного з нас. Вона знайде в душі таку струну, яка змусить зазвучати всю гаму природних здібностей (За Н. Бабич).

Складіть невеликий усний роздум за висловлюванням Лесі Українки.

ЗАУВАЖТЕ!

Українська літературна мова формувалася на основі середньонаддніпряньських говорів, які раніше від інших закріплювалися в художніх творах та науковій літературі.

Значну роль у формуванні нової української літературної мови на живій народній мові відіграв Іван Котляревський — автор перших художніх творів українською мовою («Енеїда», «Наталка Полтавка»). Він широко використав народнорозмовні багатства полтавських говорів і фольклору.

У першій половині XIX століття вийшли збірки українських народних пісень, записаних із народних уст, різноманітні за жанром і формою твори українських письменників (Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки, Левка Боровиковського, «Русалка Дністровая» Якова Головацького, Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича).

Процес становлення української літературної мови на живій народній основі завершив Тарас Шевченко.

Першу українську граматику на фактичному матеріалі середньонаддніпряньських говорів уклав 1805 року Олексій Павловський. Протягом тривалого часу «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое описание существеннейших отличий, отдаливших малорусское наречие от чистого российского языка» була єдиним посібником у цій галузі і відіграла значну роль як у розвитку української літературної мови, так і в розвитку україністики.

32

Спишіть текст, розкриваючи дужки. Зробіть висновок про роль літературної мови у становленні держави.

Виникнувши на основі одного діалекту, літературна мова (в,вв)ібрала в себе виражальне багатство всіх інших діалектів, говорів та говірок і обслуговує суспільство в цілому. Літературна мова є мовою державних установ, громадських організацій, армії, школи, науки, літератури, засобів ма(с, сс)ової інформації. Літературна мова не збігається з жодним діалектом, вона багатша, розвине(н, нн)іша, досконаліша за будь-який інший. Літературна мова становить культурне надба(н, нн)я нації, виступає важливим чи(н, нн)иком єдності народу і його духовного розвитку, розвитку науки й матеріального виробництва (І. Ющук).

33

«Я хочу сказати своє слово». Чи знайомі ви з котом Інжиром, відомим комікс-персонажем, якого придумала українська художниця Олена Павлова? Прочитайте його дотепні вислови за посиланням: <http://coma.net.ua/13638>. Подискутуйте на тему краси української мови з однолітками (за можливості, у соціальних мережах).

34

Прочитайте речення. Визначте, які норми літературної мови порушено. Відредаговані речення запишіть.

1. Виходячи з вагона, у моєї валізи відірвалася ручка.
2. Не дивлячись на сильний дощ і рвучкий вітер, ми пішли в похід.
3. «Ніхто з інтелігенції безсумнівно ніколи з призирством не говорив про людей фізичної праці» — писав Василь Сухомлинський.
4. В творі піднімаються проблеми, важливі для сьогодення.
5. Лекцію з культури мовлення прочитав професор Людмила Омельчук.
6. На порядку денному нашого зібрання ще одне малесеньке питання — розгляд

характеристики учнів, які будуть вступати у воєнне училище. 7. Дружна порада — це самі кращі слова, які можна почути в скрутну хвилину. 8. Зустріч було призначено на пів другої, але я прийшов раніше, боявшись спізнитися. 9. Немає успіхів тільки той, хто не бачить перед себе чіткої мети. 10. Повернувшись додому, було вже пізно (*З учнівських творів*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Літературна мова — це оброблена, унормована форма загальнонародної мови, яка в писемному та усному різновидах обслуговує культурне життя народу, усі сфери його суспільної діяльності.

За функціональним призначенням — це мова державного законодавства, освіти, науки, мистецтва, засобів масової інформації, засіб спілкування людей у виробничо-матеріальній і культурній сферах. Саме тому літературна мова — це фундамент, на якому будується держава.

§5 ВНИКНЕННЯ ДАВНІХ ДІАЛЕКТІВ. СУЧАСНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Як взаємодіють діалекти з літературною мовою?

Діалектом (наріччям) називають сукупність специфічних мовних особливостей — фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних, що не властиві літературній мові, але характерні для усного мовлення населення, яке проживає у певній місцевості.

Розрізняють три основні діалекти (три групи говорів) української мови: **північний, південно-західний і південно-східний**.

Північний (або поліський) діалект поширений на території Чернігівської, північної частини Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей.

Південно-західний діалект охоплює території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей, а також північну частину Миколаївської, північну і західну частини Одеської, південну Волинської, Рівненської, Житомирської областей.

Південно-західний діалект поділяється на ряд говорів: **волинські, наддністрянські, закарпатські, гуцульські, буковинські, подільські, лемківські**.

Південно-східний діалект охоплює найбільший мовний масив порівняно з іншими діалектами. Він поширений у південній частині Сумської і Київської областей, на території Харківської, Полтавської, Дніпропетровської, Луганської, Донецької, Кіровоградської, Запорізької, Черкаської, Херсонської, у південній частині Одеської та Миколаївської областей. Словниковий склад, фонетична система і граматична будова цього діалектного масиву найближчі до літературної мови, оскільки літературна мова розвивалася на базі південно-східних говорів.

Цей діалект поділяється на три групи говорів: **середньоаддніпрянську, слобожанську, степову.**

ВАШ КОМЕНТАР

35

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю «Мовні особливості українських територіальних діалектів» і дайте відповіді на запитання.

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ

Діалект	Фонетичні особливості	Морфологічні особливості	Лексичні діалектизми
Північний діалект	<p>1. У ненаголошеній позиції на місці звука [i], що чергується з [o], вживаються дифтонги [uo], [ue], [ui], [yi] або звук [y]: <i>куоць, куець, куиць, куйць</i>; у ненаголошеній позиції вживається в закритому складі [o], а не [i]: <i>радоць, щироць</i>.</p> <p>2. На місці [i] у ненаголошеній позиції в закритому складі замість [e] вживається дифтонг [ie]: <i>ніеч, шієць</i>.</p> <p>3. На місці [i], що не чергується з [o] та [e], у ненаголошеній позиції виступає дифтонг [ie], але може зберігатися [i]: <i>сієно, лієто і сіно, літо</i>; у ненаголошеній позиції з'являється [e]: <i>беда, мешок</i>.</p> <p>4. На місці ненаголошеного [a] (орфографічне я) вживається [e]: <i>паметь, десеть</i>.</p> <p>5. Звуки [p] та [ц] у всіх позиціях тверді: <i>зора, порадох, молодица, хлопец</i></p>	<p>1. Іменники типу <i>знання, життя</i> вживаються із закінченням -є: <i>життє, знаннє</i>.</p> <p>2. Прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини здебільшого мають закінчення -и, -і, а не -ий, -ій: <i>стари дід, сині папір</i>.</p> <p>3. Прикметники чоловічого роду у називному відмінку множини мають закінчення -и, а не -і: <i>зелени садки, молоди лісники</i>.</p> <p>4. Прикметники жіночого і середнього роду в називному відмінку однини мають закінчення -ая (-яя), -еє (-єє): <i>зеленая, зеленее, тая, усякая, усякеє</i>.</p> <p>5. Постфікс -ся зворотних має форми -сеє, -сьь: <i>сміявсеє, дививсьь</i></p>	<p><i>Кіяхи</i> (кукурудза), <i>кукуля</i> (зозуля), <i>лісавиця</i> (драбина), <i>веселики</i> (журавлі), <i>без</i> (бузок), <i>ясниця</i> (веселка)</p>

Діалект	Фонетичні особливості	Морфологічні особливості	Лексичні діалектизми
Південно-західний діалект	<p>1. В іменниках середнього роду типу <i>життя, знання</i> немає подовження приголосних, уживається закінчення <i>-с: житє, знанє</i>.</p> <p>2. Ненаголошений [o] перед наступним складом з [y] вимовляється з наближенням до [y]: <i>ко^ужух, тво^ю</i>.</p> <p>3. Звук [p] у всіх позиціях твердий, а в деяких говорах між [p] і наступним голосний з'являється [j]: <i>зора, порадок і зор'я, пор'ядок</i>.</p> <p>4. Деякі приголосні дзвінки звуки в кінці слів оглушуються: <i>діт, дуп, голуп</i> (замість <i>дід, дуб, голуб</i>)</p>	<p>1. Іменники I і II відміни м'якої групи в місцевому відмінку мають закінчення <i>-и: на кони, на землі</i>.</p> <p>2. Іменники II відміни в давальному відмінку однини мають закінчення <i>-ови, -ьови, -єви: братови, конєви, сонцьови</i>.</p> <p>3. Іменники жіночого роду в орудному відмінку в частині говорів мають закінчення <i>-ов, а чоловічого роду — -ом: руков, ногов, коньом</i>.</p> <p>4. Широко вживаються давні короткі форми займенників <i>мя, тя, мі, ті, ню</i> (замість <i>мене, тебе, мені, тобі, їй, нею</i>).</p> <p>5. У дієсловах 3-ї особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу широко вживається твердий кінцевий <i>-т: носит, зроблят</i>.</p> <p>6. Постфікс <i>-ся</i> зворотних дієслів вживається окремо й найчастіше перед дієсловом: <i>він ся дивит</i>.</p> <p>7. Часто вживаються давні складені форми майбутнього часу: <i>я буду робив, ти будеш казала</i></p>	<p><i>Бардзо</i> (швидко), <i>вуйко</i> (дядько), <i>ногавиці</i> (штани), <i>фляра</i> (сопілка), <i>ватра</i> (вогонь), <i>неньо</i> (батько)</p>
Південно-східний діалект	<p>1. Ненаголошений [o] перед наступним складом з [y] та [i] вимовляється з наближенням до [y]: <i>го^улубка, со^{бі}</i>.</p> <p>2. Звуки [e] та [и] взаємно наближуються у вимові: <i>се^оло, жи^евеш</i>.</p> <p>3. Звук [p] здебільшого вимовляється м'яко: <i>зоря, кобзарь</i>.</p> <p>4. Шиплячі звуки можуть вимовлятися пом'якшено: [ч'исто], [курч'а]</p>	<p>1. Дієслова II дієвідміни у 3-й особі в ненаголошеній позиції мають закінчення <i>-е: робе, ходе</i>.</p> <p>2. У багатьох говорах у дієслівних формах 1-ї особи однини теперішнього часу немає чергування кореневих приголосних: <i>просю, возю, ходю</i>.</p> <p>3. У ряді говорів уживаються стягнені дієслівні форми у 3-й особі однини теперішнього часу: <i>гада, співа, літа</i> (замість <i>гадає, літає, співає</i>)</p>	<p><i>Квасець</i> (щавель), <i>банити</i> (мити), <i>утлий</i> (кволий), <i>жабуриння</i> (водорості), <i>лавка</i> (магазин), <i>ловкий</i> (гарний)</p>

1. Для яких діалектів характерна тверда вимова звука [p]?
2. Для яких груп говорів властива пом'якшена вимова шиплячих приголосних?
3. У якому діалекті між звуком [p] і голосним можлива поява звука [й] (*бурйа, морйе*)?
4. Для якого наріччя властива вимова дифтонгів [yo], [ye], [yi], [yі] на місці звука [і] у закритому складі, що чергується з [е] або [о] у відкритому складі?
5. У якому діалекті можливе оглушення кінцевих дзвінких приголосних?
6. Для якого діалекту характерне вживання постфіксів **-се, -сь** у зворотних дієсловах (замість літературного **-ся**)?
7. У якому наріччі постфікс **-ся** зворотних дієслів відокремився й уживається перед дієсловом (*він ся дивит*)?
8. У якому діалекті відсутнє чергування кореневих дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу?
9. У якій групі говорів іменники жіночого роду в орудному відмінку мають закінчення **-ов** (*головов, земельов*)?
10. Для якого діалекту характерне закінчення **-и** в місцевому відмінку іменників I і II відміни м'якої групи?
11. У якому наріччі вживаються стягнені форми прикметників чоловічого роду (*дурни розум, зли собака*)?

36

Прочитайте уривок з оповідання Івана Франка «Грицева шкільна наука». Накресліть таблицю і заповніть її прикладами з тексту. Зробіть висновок, до якого наріччя належить висловлювання.

Фонетичні діалектизми	Морфологічні діалектизми	Лексичні діалектизми

Увійшли до сіней, у яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

— Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу, — сказав, тремтячи, Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусів сидіти цілу ніч.

— Я не хоцу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— Насцо? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

У школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця досередини. В тій хвили залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і заверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! А! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі (*І. Франко*).

I «Єдиний шлях, що веде до знання — це діяльність».

Прочитайте текст. Випишіть діалектні слова, доберіть до них літературні відповідники (за контекстом). Здійсніть взаємоперевірку робіт.

— І де ті дітиська ото полізли! Тошненько мені та нудненько мені! Ото залізли, може, в багно, — матінко Божа, хорони! — тошніла мати. А батько мовчав. Засвітили лампочку. Мати не вгавала і квоктала далі: — То вже так далі не може бути... І чому ти того лобуза, отого старшого (знов старшого!) не випариш добре? Де ж чувано, де ж видано, щоб у таку пору і не було дітей дома?

Батько ні пари з уст. Тяжко сів біля столу, закинувши наперед настільника, щоб бруднізними рукавами не замазати його. Виразу його обличчя при такому мізерному освітленні побачити годі, але ота тверда мовчанка і таке ж уперте лебедіння матері вимовно казали про все, що твориться в тих мужицьких душах (*У. Самчук*).

II «Я хочу сказати своє слово». Як ви знаходите спільну мову з представниками різних поколінь? Поділіться з однолітками досвідом спілкування у вашій родині.

ЗАУВАЖТЕ!

Літературна мова, взаємодіючи з діалектами і говорами, поповнюється новими лексичними і виражальними засобами. Деякі діалектизми, як-от: *плай, полонина, смерека, трембіта* — стали загальноновживаними словами.

У зв'язку з поширенням освіти літературна мова впливає на діалектне мовлення, звужуючи сферу вживання діалектизмів.

Діалектизми можуть вживатися в художній літературі як засіб мовної типізації персонажів.

ВАШ КОМЕНТАР**38**

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте висловлювання мовознавців і письменників. Сформулюйте власне лаконічне висловлювання щодо ролі діалектів у мові.

1. Діалекти — це ті потічки, що впадають у могутнє річище загальнонародної мови і збагачують її. Пересохнуть струмки — обміліє річка (*Г. Вихованець*). 2. Діалекти — це пам'ять тисячоліть, відгомін далеких віків, свідки високої мовної культури й образного мислення наших предків (*С. Плачинда*). 3. Народна мова ховає в собі силу найрізніших мовних перлин (*Г. Огієнко*). 4. Жодна говірка, говір, діалект, наріччя, мова не виникають раптово чи в якийсь короткий часовий проміжок. Вони є результатами тривалих творчих процесів, зумовлених внутрішніми та зовнішніми чинниками, які нерідко виступають разом (*В. Німчук*). 5. Діалект має норму, проте вона територіально обмежена, охоплює порівняно невелику кількість мовців, вона не усвідомлена, а стихійна. Це норма мовлення в тому середовищі, де людина виростає і де закладаються основи її мовної свідомості (*С. Ярмоленко*).

39

Уявіть, що ви подорожуєте Україною. Складіть діалог, відтворюючи особливості мовлення представників різних регіонів:

- з дідусем-гуцулом;
- з бабусею з Чернігівщини.

40

Прочитайте гуцульські прислів'я і приказки. Випишіть лексичні, граматичні й фонетичні діалектизми.

1. Перед богатим двирі откривавуть, а перед будним закривавуть.
2. Не заплатиш дорого, не меш їсти доброго.
3. Нема понад ню, як понад війтову свиню.
4. Надвоє баба ворожила: або вмре, або буде жила.
5. Ні з собов не візьми, ні домів не лиши.
6. Має вочі, а ни видить.
7. Як ся файно зачело, так ся файно й скінчело.
8. Я з тобов, як риба з водов.
9. Бив би-м тя, та жаль ми тя, а пустив би-м тя, та ся бою, що втечеш!
10. Більмо окуви не шкодить, лиш то, що око не видить.
11. Б'ють і в фіст, і в гриву.
12. Бувало і куря кувало, а нині й зозуля не хоче (*Нар. творчість*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Місцеві (територіальні) діалекти — це форми загальнонародної мови, що вживають лише в певній місцевості.

Діалекти мають специфічні ознаки (фонетичні, лексичні, граматичні), яких немає в літературній мові. У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-західну та південно-східну.

Літературна мова багатша за територіальні діалекти, вона обслуговує найвищі форми суспільних відносин. Діалекти та літературна мова взаємодіють: найкращі елементи з діалектів збагачують літературну мову, а елементи літературної мови засвоюються діалектами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

АКАДЕМІЧНЕ ЕСЕ

41

Пригадайте, що таке есе. Опрацюйте теоретичний матеріал. Зробіть висновок, якого типу есе ви найчастіше створюєте.

Слово *есе* походить від французького *essai*, що означає «спробувати», «спроба». Цей жанр чи не найкраще ілюструє рівень інтелектуального розвитку особистості і те, наскільки сформовані компетентності, необхідні в житті, показує здатність до критичного мислення, обґрунтування власної позиції, вирішення певних проблем.

Розрізняють есе **літературне** й **академічне**.

Літературне есе — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми.

Академічне есе призначене для перевірки інтелектуальних здібностей (розвитку критичного мислення) і демонструє вміння викладати власні думки логічно й у потрібній для розкриття теми послідовності. Крім того, і літературному, й академічному есе притаманні індивідуальний авторський стиль і лексичне багатство. Академічне есе буває стислим (його пишуть в аудиторії протягом обмеженого часу) і розгорнутим (практикують у вищих навчальних закладах), коли студенти виконують його вдома протягом тривалого часу як підсумок опрацювання наукових джерел з певної теми, аналізуючи й узагальнюючи результати дослідження.

42

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».
Розгляньте таблицю й підготуйте розповідь про види академічного есе.

РІЗНОВИДИ АКАДЕМІЧНОГО ЕСЕ

Різнovid	Мета написання	Структура
Причиново-наслідкове есе	Автор показує причиново-наслідкові зв'язки між предметами та явищами наслідків, які з цього випливають	<p>Вступ</p> <p>↓</p> <p>Основна частина Можуть розглядатися кілька причин, що призвели до певного наслідку; одна причина, яка має кілька наслідків; ланцюжок із причин, кожна з яких тягне за собою наслідок</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>
Класифікаційне есе	Автор демонструє навички розподілення об'єктів (процесів, явищ) за класами (групами тощо) відповідно до визначених ознак	<p>Теза</p> <p>↓</p> <p>Основна частина (аналіз складових цілого). Виокремлення суттєвого й відкидання другорядного; розподіл/групування відбувається за спільним критерієм</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>
Порівняльно-зіставне есе	Оцінити здатність учня порівняти два предмети чи явища й встановити між ними спільні або відмінні риси	<p>1. Теза</p> <p>↓</p> <p>Аналіз особливостей першого предмета/явища</p> <p>Аналіз особливостей другого предмета/явища</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>

Різновид	Мета написання	Структура
		<p>2. Теза</p> <p>↓</p> <p>Паралельне висвітлення двох-трьох спільних або відмінних ознак обох предметів/явищ, які аналізують</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>
Дискусійне есе	Автор показує здатність критично мислити й уміти бачити певне явище в усій його суперечливості й з різних точок зору,	<p>Теза</p> <p>↓</p> <p>Аргумент</p> <p>↓</p> <p>Контраргумент</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>
Ілюстративне есе	Автор доводить певну думку, спираючись на конкретні й переконливі приклади, що безпосередньо стосуються тези (твердження)	<p>Теза</p> <p>↓</p> <p>Аргументи, приклади</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>
Мистецько-критичне есе	Автор аналізує твори мистецтва й висловлює критичну думку щодо них	<p>Вступ, теза</p> <p>↓</p> <p>Основна частина (аргументований аналіз переваг і недоліків мистецького твору)</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>

ЗАУВАЖТЕ!

Усі есе мають однакову структуру: теза, основна частина, висновок. Але есе й твір-роздум — не тотожні види робіт. Есе, на відміну від роздуму, не обмежує право автора у самовираженні, але вимагає утримування фокуса уваги на порушеній проблемі, дотримання стилістичної єдності роботи.

43

Прочитайте теми і проблемні запитання. Поміркуйте, який різновид академічного есе доцільно використати для висвітлення поданої проблеми.

- **Етапи розвитку української мови.**
- **Молодіжний сленг — розвиток чи деградація мови?**
- **Чим різняться поняття *мова* і *мовлення*?**
- **Спільні й відмінні ознаки художнього й публіцистичного стилів мовлення.**

І «Я хочу сказати своє слово». Прочитайте есе, визначте його особливості. Чи поділяєте ви думки автора? Подискууйте.

НЕБЕЗПЕЧНІ ЗРУЧНОСТІ

Технічний прогрес — то річ дуже корисна для тіла та доволі небезпечна для душі. Його стрімкість перебудовує навіть ментальність народу, не кажучи вже про аспекти побутового життя. Розум наш від нього набуває, а от душа, на жаль, втрачає. Обов'язковість цих втрат неминуча. Але соломку у вигляді розуміння того, що з нами відбувається, підстелити не завадило б. І хоча у світлі викликів для сучасного українця пріоритети матеріального світу переважають над пріоритетами духовного, це лише підкреслює, що стратегічно мислити ми так і не навчилися.

Ми вже не уявляємо собі, як можна жити без стільникового телефону. Мобільний зв'язок зробив наше життя більш насиченим на події, інформацію, безпеку. Навіть подіями, про які б ми воліли не знати, обсягом інформації, яку ми не в змозі перетравити, і безпекою золотої клітки.

Проте стільниковий зв'язок зробив наше життя прозорим для оточуючих, позбавивши його камерності й інтимності. Кожен наш крок контролюється близькими людьми. Вони завжди знають, де ти, чим займаєшся в конкретний момент, які проблеми вирішуєш, що тебе наразі хвилює.

Раніше, коли чоловік повертався додому, він із дружиною за вечерею ділився новинами, враженнями, думками. Нині такої потреби немає: вона вже в курсі, онлайн відстежила. Вона теж нічим чоловіка не здивує. Тобто патріархальна в класичному вигляді сімейна вечерея канула в Лету. Як один із елементів того цементу, що скріплює й робить доцільним подружнє життя.

Раніше, коли ми мали лише стаціонарний телефон, по якому довго не побазикаєш, ми частіше зустрічалися з друзями, бо «стільки накопичилося! Треба обов'язково зустрітися!» І літали через усе місто, викроївши годинку. Тепер і такої духовної потреби немає: ти поінформований, як вони почувуються, чим переймаються й що їх хвилює — по саме горло. І після культових слів «до зв'язку!» ти інформаційно спустошений, як гаманець після відвідин крамниці.

Але ж усе-таки душі не вистачає можливості бачити очі друзів, відчувати їхній стан на рівні флюїдів, перетинатися емоціями на рівні підсвідомості й натяками на рівні поглядів. Неочікуваний гість зараз майже неможливий, позаяк після падіння ножа чи виделки завжди дзеленчить телефонний дзвінок.

Слово «сюрприз» витискується з нашого життя чесною «передбачуваністю і запланованістю». Ми майже не лазимо у вікна до коханих жінок, бо всі ніжні слова чудово ретранслює GSM з CDMA. Запах парфумів коханої жінки тільки не передає, але це — справа часу.

Далі більше: винайшли скайп. Чудова річ для бізнесу й спілкування. Долає картинкою будь-які відстані. Відпадає потреба регулярно їздити до старих у село. Можна показувати їм онуків щовечора.

Повна прозорість загрозна не для тих, хто хоче щось приховати, а для тих, кому приховувати нічого. Адже голий король — завжди кумедний! Найсильніше відчуваєш самотність саме під скляним ковпаком. Не кажучи вже про стреси, які спіткають пересічну людину, коли її приватне життя фактично стає публічним. Але, як означено вище, це ціна, яку ми змушені платити за зручності. Що ж далі запропонує технічний прогрес? У який бік посує нас у гонитві за комфортом у спілкуванні й передачі інформації?

Завжди поділяв думку того мудреця, який сказав, що людство, замість того щоби навчитися ходити, винаходить усе більш і більш досконалі милиці. Технічний прогрес не зробить нас кращими. Він зробить життя трохи комфортнішим (*З журналу*).

Напишіть есе «Чи сучасною є народна пісня?». Скористайтеся пам'яткою.

Як писати есе?

- Обміркуйте запропоновану тему (проблему), сформулюйте тезу.
- Визначте, який різновид есе (за формою і стилем) буде доречним для розкриття теми; зверніть увагу на мету роботи, вимоги до її змісту й структури.
- Поміркуйте над належною аргументацією вашої тези та наведенням переконливих прикладів.
- Подбайте про те, щоб ваша робота була цікавою та оригінальною.
- Складіть план, напишіть есе на чернетці.
- Перечитайте написане, дайте оцінку власній роботі: чи відповідає робота жанровим ознакам есе та меті написання, наскільки чітко сформульована теза, чи розкрито проблему і чи переконливими є наведені вами докази й приклади.
- Переконайтеся, що висновок впливає із наведеної аргументації і відповідає порушеній проблемі.
- Перепишіть есе в зошит.

1. Чому мову називають суспільним явищем?
2. Які функції виконує мова в суспільстві?
3. До якої мовної сім'ї належить українська мова?
4. Які мови є найближчими до української? Назвіть спільні риси, якими характеризуються східнослов'янські мови.
5. Які виділяють етапи в розвитку української мови? Хто був зачинателем, а хто основоположником української мови?
6. Що вам відомо про виникнення писемності в східних слов'ян?
7. На який час припадає розвиток українського мовознавства?
8. Поясніть, яке значення мала граматика Мелетія Смотрицького.
9. Чим особлива граматика Івана Ужєвича?
10. Розкрийте зміст поняття *літературна мова*. Яке значення має літературна мова для формування нації і держави?
11. Що таке норма літературної мови? Які норми літературної мови вам відомі?
12. Прочитайте речення. Визначте, які норми літературної мови порушено. Відредаговані речення запишіть.

1. Дякуючи наполегливій праці кожен може досягнути успіху.
2. Туристи, відпочиваючи на узбережжі, милувалися мальовничими краєвидами.
3. Ходити по залізничним коліям дуже небезпечно.
4. А моя особиста думка по поводу цього питання вас не цікавить?
5. Ми прагнемо до прогресу незтримного руху вперед.

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

13. Що таке діалекти? Які три групи говорів української мови ви знаєте?

14. Прочитайте речення, записані фонетичною транскрипцією (без наголосів). За фонетичними, граматичними та лексичними ознаками визначте, до яких діалектів належать подані вислови.

1. [вуйна г'ірко с'а всм'іхнула // за добров хвил'ов злу ждай].
2. [молоди хлопец складав с'ієно на вуоз / а куон' попасавс' не"далеко].
3. [гри"би так ловко поховалис'а сере"д трави/ шч'о н'іхто йіх і не побаче].

ТЕСТУВАННЯ 1

ВСТУП. МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Завдання 1–18 мають по чотири варіанти відповідей, із яких лише **ОДНА ПРАВИЛЬНА**. Виберіть правильну відповідь і позначте її в бланку відповідей згідно з інструкцією.

1. Позначте хибне твердження.
А Мова виникла разом із виникненням людського суспільства.
Б Мова функціонує і розвивається тільки в суспільстві.
В Геніальна особистість може змінити мову.
Г Народ — творець і носій мови.
2. Яка мова не належить до східнослов'янської підгрупи?
А українська
Б польська
В білоруська
Г російська
3. Повноголосся — наявність сполучень *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* на місці праслов'янських сполучень *-ор-, -ол-, -ер-, -ел-* — характерне...
А для всіх слов'янських мов
Б для всіх східнослов'янських мов
В тільки для російської та білоруської мов
Г тільки для української мови
4. Уживання голосного [i] на місці давнього звука [ǫ] (ять) характерне...
А для всіх слов'янських мов
Б для всіх східнослов'янських мов
В тільки для російської та білоруської мов
Г тільки для української мови
5. Виникнення писемності східних слов'ян пов'язують із діяльністю...
А Нестора Літописця
Б ченців Кирила і Мефодія
В Івана Федорова
Г невідомого автора «Слова про похід Ігорів»
6. Яке видання було адресоване одночасно і дітям (містило матеріали для навчання грамоти), і дорослим (уміщало уривки про виховання дітей із послань апостола Павла)?
А «Буквар» Івана Федорова
Б «Апостол» Івана Федорова
В граматика Мелетія Смотрицького
Г граматика Івана Ужєвича

7. У якій мовознавчій праці вперше введено літеру *ґ*, сформульовано правила вживання великої букви, переносу, відкрито в слов'янських мовах місцевий відмінок, здійснено поділ дієслів на дві дієвідміни?
А у «Букварі» Івана Федорова
Б у граматиці Івана Ужєвича
В у граматиці Мелетія Смотрицького
Г у граматиці Олексія Павловського
8. Яка мовознавча праця була написана латиною у Франції і визначала церковнослов'янську й українську як два різновиди однієї мови?
А граматика Лаврентія Зизанія
Б граматика Івана Ужєвича
В граматика Мелетія Смотрицького
Г граматика Олексія Павловського
9. Хто був автором першої української граматики, створеної на фактичному матеріалі середньонаддніпрянських говорів?
А Мелетій Смотрицький
Б Іван Ужєвич
В Лаврентій Зизаній
Г Олексій Павловський
10. Хто був першим українським письменником, що широко використав середньонаддніпрянські говори в художній літературі?
А Іван Котляревський
Б Григорій Квітка-Основ'яненко
В Левко Боровиковський
Г Євген Гребінка
11. Позначте правильне визначення поняття *літературна мова*.
А мова художньої літератури та засобів масової інформації
Б оброблена, унормована форма загальнонародної мови, яка в усному та писемному різновидах обслуговує культурне життя народу, усі сфери його суспільної діяльності
В книжний варіант загальнонародної мови
Г унормований варіант загальнонародної мови, що використовується в художній та науковій літературі
12. Позначте рядок, що відповідає орфоепічним нормам української літературної мови.
А сміє[т'с'а]
Б сміє[т'ц'а]
В сміє[ц':а]
Г сміє[ц'а]
13. Позначте рядок, у якому порушені морфологічні норми української літературної мови.
А найщиріші побажання
Б якнайвиразніші звуки
В щонайменші витрати
Г найбільш впевненіша відповідь

14. Позначте рядок, у якому порушені лексичні норми української літературної мови.
- А музичний слух
 - Б музичний інструмент
 - В музична школа
 - Г музична пауза
15. Позначте рядок, у якому порушені орфографічні норми української літературної мови.
- А непродумана заздалегідь відповідь
 - Б відповідь не продумана
 - В непродумана легковажна відповідь
 - Г не продумана, а добре виважена відповідь
16. Позначте рядок, у якому порушені пунктуаційні норми української літературної мови.
- А Олесю, ти не злякалася, моя дитино?
 - Б Напевно, ти знаєш усі таємниці мій друже.
 - В Навіть для тебе, сину, це завдання заскладне!
 - Г Чи не бачили ви, дядьку, тут буланого коня?
17. Позначте рядок, у якому порушено стилістичні норми української літературної мови.
- А Усі вищезазначені питання будуть винесені на порядок денний зборів.
 - Б Уклінно прошу надати відпустку до 12 жовтня поточного року.
 - В З метою вивчення якості викладання математики проведено моніторинг знань учнів.
 - Г Контроль за виконанням наказу покласти на заступника директора з навчальної роботи Петренка І. П.
18. Основою для літературної мови є...
- А північний діалект
 - Б південно-західний діалект
 - В слобожанська група говірок південно-східного діалекту
 - Г середньонаддніпряньська група говірок південно-східного діалекту

Завдання 19–21 мають на меті встановлення відповідності. До кожного рядка, позначеного ЦИФРОЮ, доберіть відповідник, позначений БУКВОЮ, і впишіть її в таблицю. У відведені клітинки бланка відповідей упишіть великі друковані літери.

19.

Мовна підгрупа		Мова	
1	східнослов'янська	А	польська
2	західнослов'янська	Б	болгарська
3	південнослов'янська	В	німецька
		Г	українська

20.

Висловлювання		Характер експресивного забарвлення	
1	Євменові Петровичу — сімдесят шість літ, але він Підліток. Та він у цім не винний, бо й батьки його, й діди, і прадіди — всі були Підлітками, таке вже їм прізвище було колись причеплено. Чи малі вони були, чи дідами робилися — все були Підлітками (<i>Остап Вишня</i>).	А	урочистий
2	Гойда, гойда-гой, ніченька іде, Діточок малих спатоньки кладе. Під вікном тремтить вишенька мала, В хатку проситься, бо прийшла зима. <i>Нар. творчість</i>	Б	офіційний
3	Отут уже, як я й чекав, Марія Степанівна підвищила голос: «Ти нам голів не мороч! Ми тебе покликали на серйозну розмову, а не для того, щоб ти тут мугикав «хочу», «не хочу», «знаю», «не знаю»! Тебе питають, так ти відповідай!» (<i>Д. Ткач</i>).	В	фамільярний
4	Воскреснемо, брати і сестри, бо земля наша хоч і розп'ята на хресті історії, але свята. Воскреснемо! Бо ми вічно були і на цій Богом даній землі як народ. І рідне небо хай пошле нам силу для життя! (<i>Я. Гоян</i>).	Г	інтимно-ласкавий
5	Годинник бідкався: «Здоров'я препогане. А що ж то скоїться, як цокать перестану? Це ж Час зупиниться! І Всесвіт пропаде! Ой-ой, біда! Рятуйте мене, люди, — Без мене ж і для вас життя не буде...» Давно Годинник той лік часу не веде, А Час іде! <i>В. Симоненко</i>	Д	гумористичний
		Е	сатиричний

21.

Діалект		Висловлювання	
1	північний	А	[іді дал'шов дорогов / скорше дом'ів прійде"ш]
2	південно-західний	Б	[старі куін борозні не з'іпсує / але й глибоко орати не буде]
3	південно-східний	В	[ворона за море л'італа / а розуму так і не набрала]
		Г	[л'овкий козак // шабле"йу ви"ха / ворож'і го́лови зд'йма́]

Прочитайте текст. Виконайте завдання 22–27 до нього, які передбачають вибір речення, що містить певне мовне явище. Виберіть правильні відповіді (їх може бути одна, дві або більше) і позначте їх у бланку згідно з інструкцією.

(1) Українська мова надзвичайно багата на відтінки, переконливим доказом цьому є синонімічне різномаїття. (2) Словник синонімів до прикметника *гарний* фіксує такі близькі за значенням слова: красивий, вродливий, хороший, славний, пригожий, прегарний... (3) Окрім того, у різних регіонах вживають ще й свої діалектні синоніми до цього прикметника. (4) Гуцули скажуть про красивого молодого парубка: «Оце файний веселий легінь», а їхні сусіди бойки, що теж мешкають на Львівщині, так схарактеризують вродливу дівчину: «Ладна дівка». (5) А у творі Григорія Квітки-Основ'яненка, що все життя прожив у Харкові, знайдемо ще два діалектні синоніми — *шпетний* і *лепський*: «Олена... усе вихваля пана Забрьюху, які то в нього уси шпетні і який сам увесь лепський». (6) А на Київщині та Житомирщині вам ще й прислів'я нагадають: «Доладній чоловік тоді, як у нього жінка доладня».

22. Позначте речення, у якому порушено словотвірні норми сучасної української літературної мови.
23. Позначте речення, у якому порушено лексичні норми.
24. Позначте речення, у яких порушено пунктуаційні норми сучасної української літературної мови.
25. Позначте речення, у якому є лексичні приклади північного діалекту.
26. Позначте речення, у якому є лексичні приклади південно-західного діалекту.
27. Позначте речення, у якому є лексичні приклади південно-східного діалекту.

Дивуєшся дорогоцінності мови нашої:
в ній що не звук, то подарунок,
все крупно, зернисто, як самі перла.

Микола Гоголь

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК УЧЕННЯ ПРО ЇЇ ЗВУКОВУ СИСТЕМУ

Як справи?

Добре :)

§6

МІСЦЕ ФОНЕТИКИ ТА ОРФОЕПІЇ В СИСТЕМІ МОВИ. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИКИ

Яке місце посідає звук серед інших мовних одиниць?

Фонетика (від грецьк. *phonetikos* — звуковий) — розділ мовознавства, у якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються в мовному потоці.

Орфоепія (від грецьк. *orthos* — прямий, правильний, рівний і *epos* — слово, мова) — це розділ мовознавчої науки, що вивчає сукупність правил про літературну вимову.

45

I Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Будь-яка мова неможлива без її «природної матерії», тобто, насамперед, звуків, які сприймаються органами слуху й служать матеріалом для створення основних мовних одиниць — слова і речення. Слово складається з ряду членороздільних звуків, пов'язаних між собою в певній послідовності й об'єднаних словесним наголосом. Матеріалом для створення речення теж служать комплекси конкретних мовних звуків, об'єднаних певною інтонацією. Різниця в значенні окремих слів і речень матеріально виражається в різному їхньому звучанні. Першорядна роль при цьому належить звукам, що виконують смислорозпізнавальну роль, тобто розрізняють слова та їхні форми (*Н. Тоцька*).

II «Я хочу сказати своє слово». Сформулюйте одним реченням висловлювання про звук як мовну одиницю.

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про предмет вивчення описової та історичної фонетики.

Фонетика	
Описова	Історична
<p>Вивчає звукову систему мови на певному етапі розвитку в таких аспектах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з погляду артикуляції — як наслідок руху органів мовлення; • з погляду сприймання — як розуміють звуки ті, хто їх чує; • з акустичного погляду — як явище фізичне; • з лінгвістичного погляду — вивчення ролі звукової сторони мови з погляду її смислових функцій 	<p>Вивчає розвиток звукової сторони мови протягом ряду епох, зокрема встановлює виникнення або занепад певних звуків, розвиток певних звукових явищ та процес становлення сучасної фонетичної системи</p>

I Спишіть текст, розкриваючи дужки.

«У-у-тю-тю, який у нас га-а-арний хлопчик!» Таке мовле(н, нн)я для вуха дорослого звучить понадміру солодко, але для немовлят це важлива лекція, яку читають найголовніші люди в жи(т, тт)і — мами. Виявляється, з малюками вони розмовляють підвище-(н, нн)им голосом, з особливими інтонаціями, розтягуючи голосні. Австралійські вче(н, нн)ї встановили, що це властиво для мам, що говорять усіма мовами світу. Психологи підкреслюють важливість відкри(т, тт)я: вочевидь, саме з чіткої артикуляції голосних починалася мова наших далеких пращурів. Це ж інстинктивно роблять і молоді матері, які (в, вв)одять у світ людського мовле(н, нн)я своїх малюків (В. Федоренко).

II Складіть невеликий усний роздум «Найбільша наука, яку взяв (взяла) від своїх батьків».

ЗАУВАЖТЕ!

Перший науковий опис фонетики української мови на загальнослов'янському фоні знаходимо у праці словенського мовознавця Франца Міклошича «Порівняльна граматики слов'янських мов» (1852 р.), де подається цілісний короткий нарис української фонетики поряд із нарисами фонетики інших слов'янських мов.

Перші спроби проникнення в історію фонетичних явищ української мови є у працях Олександра Потебні «Про звукові особливості руських наріч. Малоруське наріччя» (1865 р.), «Замітки про малоруське наріччя» (1870 р.), «До історії звуків російської мови», у яких описано не одне явище історичної фонетики української мови.